

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
MAKTABGACHA VA MAKTAB TA'LIMI VAZIRLIGI
CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI**

Baisov Axmad Sabijonovich

ADABIYOTSHUNOSLIK NAZARIYASI

Darslik

**ZEBO PRINTS
Toshkent-2026**

Baisov A.S. Adabiyotshunoslik nazariyasi. Darslik. -T.: "ZEBO PRINTS", 2026. 144 b.

Mazkur darslik "Adabiyotshunoslik nazariyasi" fanini o'rganayotgan Filologiya va tillarni o'qitish yo'nalishidagi talabalar uchun mo'ljallangan bo'lib, adabiyotshunoslik ilmining nazariy jihatlarini izchil yoritishga qaratilgan. Unda adabiyotshunoslikning predmeti, maqsad va vazifalari, tarkibiy qismlari – adabiyot nazariyasi, adabiyot tarixi va adabiy tanqidning o'zaro bog'liqligi ilmiy asosda bayon etiladi.

Darslikda badiiy adabiyotning mohiyati, uning jamiyat hayotidagi o'rni, badiiy obraz va obrazlilik, syujet va kompozitsiya, janr va adabiy turlar (epos, lirika, drama), badiiy til xususiyatlari, poetik vositalar hamda tahlil metodlari keng yoritilgan. Shuningdek, milliy va jahon adabiyoti namunalari asosida nazariy tushunchalar mustahkamlanib, talabalarda mustaqil fikrlash va ilmiy tahlil ko'nikmalarini shakllantirishga alohida e'tibor qaratilgan.

Darslikda mavzular mantiqiy izchillikda berilgan bo'lib, har bir bo'lim yakunida savol va topshiriqlar, tayanch tushunchalar hamda amaliy mashg'ulotlar uchun tavsiyalar keltirilgan. Darslik pedagogika yo'nalishi talabalari, filologlar hamda adabiyotshunoslik masalalariga qiziquvchilar uchun foydali manba bo'lib xizmat qiladi.

Mazkur darslik Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligining 2026-yil 24-maydagi 6385-sonli ma'lumotnomasiga asosan nashrga ruxsat etilgan.

ISBN

© Baisov A.S., 2026
© "Zebo prints", 2026

KIRISH

Adabiyot – insoniyat tafakkuri va ruhiyati mahsuli bo'lgan eng qadimiy va eng ta'sirchan san'at turlaridan biridir. U insonning ichki olami, orzu-intilishlari, dard-u quvonchlari, jamiyat hayotidagi murakkab jarayonlarni badiiy obrazlar orqali aks ettiradi. Shu bois adabiyot nafaqat estetik zavq manbai, balki ma'naviy tarbiya, dunyoqarashni shakllantirish va ijtimoiy ongni rivojlantirish vositasi sifatida ham beqiyos ahamiyat kasb etadi. Adabiyotni chuqur anglash, uning qonuniyatlarini, taraqqiyot bosqichlarini, badiiy ifoda vositalarini ilmiy asosda o'rganish esa adabiyotshunoslik fanining asosiy vazifasidir.

“Adabiyotshunoslik nazariyasi” fani talabalarga badiiy adabiyotning nazariy poydevorini tushuntirish, adabiy jarayonni ilmiy mezonlar asosida tahlil qilish ko'nikmasini shakllantirishni maqsad qiladi. Mazkur fan adabiyotshunoslikning uch asosiy tarkibiy qismi – adabiyot nazariyasi, adabiyot tarixi va adabiy tanqidning o'zaro bog'liqligini yoritadi hamda ularning har birining vazifa va funksiyalarini izohlaydi.

Adabiyot nazariyasi badiiy asarning mohiyati, tuzilishi, janr xususiyatlari, badiiy obraz, syujet va kompozitsiya, badiiy til, uslub kabi masalalarni umumiy qonuniyatlar asosida o'rganadi. Adabiyot tarixi esa milliy va jahon adabiyotining taraqqiyot bosqichlarini, ijodkorlar faoliyati hamda adabiy yo'nalish va oqimlarni davriy izchillikda tahlil qiladi. Adabiy tanqid esa zamonaviy adabiy jarayonni kuzatib boradi, yangi asarlarni baholaydi va adabiy jarayonga munosabat bildiradi. Shu jihatdan adabiyotshunoslik yaxlit ilmiy tizim sifatida namoyon bo'ladi.

Bugungi globallashuv sharoitida milliy o'zlikni anglash, ma'naviy qadriyatlarni asrab-avaylash va boyitish masalasi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Badiiy adabiyot esa ana shu jarayonda muhim omil hisoblanadi. U millat ruhiyatini, tarixiy xotirasini, axloqiy mezonlarini o'zida mujassam etadi. Shuning uchun ham bo'lajak filologlar, pedagoglar va adabiyot ixlosmandlari adabiyotshunoslik

asoslarini puxta egallashlari zarur. Zero, badiiy asarni yuzaki o'qish bilan uni ilmiy asosda tahlil qilish o'rtasida katta farq bor. Ilmiy yondashuv asardagi yashirin qatlamlarni, ramziy ma'nolarni, badiiy vositalar tizimini ochib berishga xizmat qiladi.

Mazkur darslik talabalarning nazariy bilimlarini mustahkamlash bilan birga, ularni mustaqil fikrlashga, badiiy matnni chuqur tahlil etishga yo'naltiradi. Unda adabiy turlar – epos, lirika va drama –ning o'ziga xos xususiyatlari, ularning janr tizimi, poetik qurilishi atroflicha yoritilgan. Shuningdek, badiiy obraz va uning turlari, kompozitsion elementlar, konflikt, muallif obrazi, badiiy til va uslub masalalari ham izchil bayon qilingan.

Darslikda nazariy masalalar milliy adabiyotimiz namunalari bilan bog'lab tushuntiriladi. Bu esa talabalarga mavzuni yanada ravshanroq anglash va nazariy tushunchalarni amaliy misollar orqali mustahkamlash imkonini beradi. Har bir bob so'ngida berilgan savol va topshiriqlar, tayanch tushunchalar hamda mustaqil ta'lim uchun tavsiyalar o'quv jarayonining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Adabiyotshunoslik fanini o'rganish jarayonida talaba nafaqat badiiy asarni tahlil qilishni, balki ijodkor shaxsini, tarixiy-madaniy muhitni, adabiy jarayonning umumiy qonuniyatlarini ham anglab boradi. Bu esa unda keng dunyoqarash, estetik did va tanqidiy tafakkurni shakllantiradi. Ayniqsa, pedagogik yo'nalishda tahsil olayotgan talabalar uchun bu fan alohida ahamiyatga ega. Chunki adabiyot o'qituvchisi nafaqat matnni tushuntirishi, balki o'quvchilarda estetik zavq, ma'naviy sezgirlik va mustaqil fikrlash qobiliyatini ham tarbiyalashi lozim.

Bugungi kunda adabiyotshunoslik yangi ilmiy yondashuvlar, zamonaviy metodologiyalar bilan boyib bormoqda. Strukturalizm, germeneytika, semiotika, psixoanalitik va boshqa tahlil usullari badiiy asarni turli qirralardan o'rganish imkonini bermoqda. Mazkur darslikda ana shu zamonaviy yondashuvlar haqida ham umumiy

ma'lumotlar berilib, talabalarda ilmiy izlanishga qiziqish uyg'otish ko'zda tutilgan.

Shuningdek, darslikda milliy adabiyotimiz tarixini xolis va ilmiy asosda o'rganish zarurati alohida ta'kidlanadi. Mustaqillik yillarida adabiy merosga yangicha qarash, ilgari e'tibordan chetda qolgan ijodkorlar hayoti va faoliyatini qayta tadqiq etish imkoniyati yuzaga keldi. Bu jarayon yosh adabiyotshunoslar zimmasiga katta mas'uliyat yuklaydi. Shuning uchun ham talabalarda ilmiy halollik, xolislik va tanqidiy tafakkur sifatlarini shakllantirish muhim vazifalardan biridir.

“Adabiyotshunoslik nazariyasi” darsligi oliy ta'lim muassasalari talabalari uchun mo'ljallangan bo'lib, u o'quv dasturi asosida tuzilgan. Unda mavzular mantiqiy izchillikda joylashtirilgan, murakkab nazariy tushunchalar sodda va ravon tilda bayon etilgan. Mualliflar talabalarning mustaqil ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish, ularni ilmiy adabiyotlar bilan ishlashga o'rgatish hamda adabiy jarayonga faol munosabat bildirga oladigan mutaxassislar etib tayyorlashni maqsad qilganlar.

Xulosa qilib aytganda, mazkur darslik adabiyotshunoslik ilmining nazariy asoslarini puxta o'zlashtirish, badiiy asarni ilmiy tahlil qilish ko'nikmasini shakllantirish hamda talabalarning estetik tafakkurini rivojlantirishga xizmat qiladi. Umid qilamizki, ushbu qo'llanma yosh avlodning ma'naviy kamolotiga, milliy adabiyotimizni chuqurroq anglashiga va ilmiy izlanishlarga qiziqishining ortishiga munosib hissa qo'shadi.

1-MAVZU. ADABIYOTSHUNOSLIK NAZARIYASI FAN SIFATIDA

Adabiyotshunoslik atamasi mazmunan adabiyot ilmini anglatadi. “Adabiyot” so‘zi arabcha “adab” so‘zining ko‘plik shakli bo‘lib, aslida “go‘zal xulqlar” ma‘nosini bildirgan. Biroq bugungi kunda ushbu so‘zning ma‘nosi ancha kengaygan. Hozirgi o‘zbek tilida “adabiyot” termini ikki xil – keng va tor ma‘noda qo‘llanadi. Keng ma‘noda u chop etilgan barcha yozma manbalarni o‘z ichiga olsa, tor ma‘noda badiiy so‘z san‘ati – ya‘ni san‘at darajasidagi asarlar tushuniladi. Shunga o‘xshash ikki qirrali qo‘llanish boshqa tillarda ham, xususan, “literature” atamasida ham uchraydi.

“Adabiyot nima?” degan savol esa tarix davomida qayta-qayta ko‘tarilib kelgan. Turli davrlarda adib va olimlar bu masalaga murojaat qilganlar. XX asr boshlarida Cho‘lponning “Adabiyot nadir?” maqolasi, keyinroq Jan-Pol Sartrning shu nomli asari mazkur savolning dolzarbligini ko‘rsatadi. Demak, adabiyotning mohiyati har davrda yangicha talqin va izohni talab qilib kelgan.

Mumtoz Sharq adabiyotshunosligida asosan poetik masalalar – aruz, qofiya, badiiy san‘atlar chuqur o‘rganilgan. Masalan, Alisher Navoiy va Bobur aruz ilmi bo‘yicha, Xudoydod Taroziy esa badiiy san‘atlar yuzasidan tadqiqotlar olib borgan. Ammo bu izlanishlar ko‘proq poetika doirasida qolib ketgan. Farobiy esa Arastu ta‘sirida adabiyotning mohiyati, janrlar, syujet va kompozitsiya kabi nazariy masalalarga e‘tibor qaratgan bo‘lsa-da, keyingi davrlarda bu yo‘nalish yetarlicha rivojlanmagan. Natijada adabiyot nazariyasi yaxlit tizim sifatida shakllanmay, ko‘proq amaliy yo‘nalishda qolib ketgan.

XX asr boshlarida yangi adabiyot nazariyasini yaratishga ehtiyoj tug‘ildi. Cho‘lpon, Fitrat, Abdulla Avloniy, A. Sadiy kabi ijodkorlar maqola va darsliklari orqali zamonaviy adabiyotshunoslik asoslarini shakllantirishga urindilar. Xususan, Fitratning “Adabiyot qoidalari” va A. Sadiyning darsliklari shu jarayon mahsuli edi.

Mustaqillikning dastlabki yillarida o‘tish davri murakkabliklari sabab tanqidchilikda muayyan sustlik kuzatildi. Adabiyotni mafkuraviy

qoliplardan xoli tarzda baholash, yangi tahlil mezonlarini ishlab chiqish zarurati paydo bo'ldi. O. Sharafiddinov, U. Normatov, N. Karimov, I. G'ofurov, A. Rasulov kabi taniqli munaqqidlar hamda keyingi avlod vakillari bu yo'nalishda muhim ishlarni amalga oshirdilar. Natijada o'zbek adabiy tanqidchiligi yangi bosqichga ko'tarildi.

Adabiyot nazariyasi badiiy asarning mohiyati, tuzilishi, jamiyatdagi o'rni, janr va turlar, badiiy obraz, til xususiyatlari kabi masalalarni umumiy qonuniyatlar asosida o'rganadi. Shuningdek, asarlarni tahlil qilish tamoyillari va baholash mezonlarini ishlab chiqadi. Shu jihatdan u adabiyotshunoslikning asosiy markazi hisoblanadi. Adabiyot tarixi va tanqid esa o'z navbatida nazariya bergan ilmiy tushunchalarga tayangan holda faoliyat yuritadi.

Adabiyot tarixini o'rganishda asarning yaratilgan davri, ijtimoiy-madaniy muhitini hisobga olish muhimdir. Har bir asar o'z zamonasining ehtiyojlariga javob sifatida yuzaga keladi. Masalan, "Qutadg'u bilig"da davlat boshqaruvi masalalarining markaziy o'rinda turishi o'sha davr tarixiy sharoiti bilan bog'liq.

Epik asarlarga xos asosiy belgi – voqeabandlikdir. Ularda zamon va makonda sodir bo'ladigan hodisalar tasvirlanib, o'quvchi tasavvurida jonli manzara yaratiladi. Shu sababli epik tasvir "plastik" deb ataladi. Biroq epik asarda muallifning mushohadalari, munosabatlari kabi noplastik unsurlar ham muhim ahamiyat kasb etadi. Epos janrlarga hajm va voqelik qamrovi asosida ajratiladi: hikoya, qissa, roman kabi. Ammo zamonaviy adabiyotda shakllar aralashuvi bu tasnifni murakkablashtirib yuborgan.

Dramatik turda esa harakat va konflikt markazda turadi. Asar sahna uchun mo'ljallanganligi bois syujet keskin va ixcham bo'lishi talab etiladi. Voqealar sabab-natija zanjiri asosida rivojlanadi va vaqt hamda makon jihatidan chegaralangan bo'ladi. Muallif bevosita voqeaga aralashmaydi, balki tashqi kuzatuvchi maqomida qoladi.

Lirika esa tuyg'u va kechinmalar tasviriga asoslanadi. Unda voqelik to'liq tasvirlanmaydi, balki lirik qahramon ruhiy holatini

ochib berishga xizmat qiladigan detallargina beriladi. Lirik asarda epik yoki dramatik elementlar uchrashi mumkin, ammo ular vosita sifatida xizmat qiladi, maqsad esa ichki kechinmani ifodalashdir.

1960-yillardan boshlab adabiy tanqid ijtimoiy-estetik mezonlar asosida asarlarni xolis baholashga intildi. M. Qo'shjonov, O. Sharafiddinov, U. Normatov kabi tanqidchilar adabiyotning dolzarb muammolarini ko'tarib chiqdilar. Mustaqillik yillarida esa adabiy merosga yangicha ilmiy yondashuv zarurati tug'ildi. Ko'plab ijodkorlar hayoti va faoliyati qayta o'rganila boshlandi.

Shu bois bugungi adabiyotshunoslar zimmasida milliy adabiyot tarixini xolis va ilmiy asosda yaratishdek mas'uliyatli vazifa turibdi. Bu esa yosh avloddan chuqur bilim, mustaqil tafakkur va milliy merosga mas'uliyat bilan yondashishni talab etadi.

“Adabiyotshunoslik” atamasi uch tarkibiy qismdan: *adabiyot* + *shunos* (tojikcha affiksoid) + *-lik* qo'shimchasidan tuzilgan bo'lib, “adabiyotni o'rganish”, “adabiyot bilan shug'ullanish” ma'nolarini anglatadi. Shunga ko'ra, u badiiy adabiyot haqidagi fan sifatida talqin etiladi. Har qanday mustaqil fan singari, adabiyotshunoslik ham o'z tadqiqot obyektiga ega: u badiiy asarning mohiyati, tuzilishi, adabiy tur va janrlar, syujet, kompozitsiya, ijodiy metod hamda adabiy oqimlar kabi masalalarni o'rganadi. Bundan tashqari, adabiyotning ijtimoiy tafakkur taraqqiyotiga ta'siri va boshqa fanlar bilan aloqadorligini ham tahlil qiladi.

“Adabiyotshunoslik nazariyasi” odatda ikki bosqichda o'rganiladi. Dastlab “Adabiyotshunoslikka kirish” doirasida fan haqida umumiy tushunchalar beriladi. Keyingi bosqichda esa nazariy masalalar chuqurroq yoritilib, u fan tizimining muhim tarkibiy qismi sifatida o'qitiladi. Har bir bosqichda adabiyotshunoslikka oid dolzarb masalalar izchil ko'rib chiqiladi.

Har bir fan o'z predmetiga ega bo'ladi. Adabiyotshunoslikning predmeti – badiiy adabiyotdir. “Adabiyot” atamasining ilmiy muomalaga kirishi masalasiga to'xtalsak, Sharq an'analarida bu ma'noni ilgari “nazm”, “nasr”, “abyot”, “ash'or” kabi terminlar

ifodalagan. G'arb ilmiy tafakkurida esa "poeziya" atamasi keng qo'llangan. Masalan, Aristotel badiiy ijodni "taqlid" tushunchasi bilan izohlagan. Gegel va Belinskiy kabi mutafakkirlar ham "poeziya" terminidan foydalanganlar. O'zbek ilmiy muhitida "adabiyot" atamasi XX asrning 20-yillaridan faol qo'llanila boshladi. Abdulla Avloniy, Fitrat va Cho'lpon kabi ziyolilar asarlarida bu termin mustahkam o'rin oldi.

"Adabiyot" so'zi arabcha "adab" so'zining ko'plik shakli bo'lib, u keng va tor ma'noda ishlatiladi. Keng ma'noda – chop etilgan barcha asarlar majmui, tor ma'noda esa – so'z san'ati, ya'ni badiiy adabiyot nazarda tutiladi. Bu hol rus tilidagi "literatura" so'zining qo'llanishiga ham o'xshaydi: u ham umumiy bosma mahsulotni yoki badiiy asarlarni anglatishi mumkin. Mutaxassislar odatda ushbu so'zni tor ma'noda, ya'ni badiiy adabiyot ma'nosida ishlatadilar.

Adabiyotshunoslik badiiy asarni tahlil etib, uning estetik jozibasini ta'minlovchi omillarni, ifoda va tasvir vositalarini ochib beradi. Shuningdek, muallifning badiiy maqsadiga qanday vositalar orqali erishganini aniqlaydi. Bu fan asrlar davomida badiiy tafakkur yutuqlarini umumlashtirib kelmoqda. Adabiyotshunoslikdan xabardor bo'lgan ijodkor yoki o'quvchi badiiy matnni chuqurroq anglay oladi. Iqtidor va iste'dod muhim omil bo'lsa-da, ilmiy tayyorgarlik badiiy didni shakllantirish va tafakkurni rivojlantirishda katta ahamiyat kasb etadi.

Xulosa qilib aytganda, badiiy adabiyotga oid masalalarni ilmiy asosda o'rganish – adabiyotshunoslikning vazifasi; uning ilmiy xulosalari esa adabiy jarayon rivoji va estetik did tarbiyasiga xizmat qiladi.

Adabiyotshunoslikning asosiy tarkibiy qismlari

Zamonaviy adabiyotshunoslik uch asosiy yo'nalishdan iborat: adabiyot nazariyasi, adabiyot tarixi va adabiy tanqid. Bu sohalar bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lib, o'zaro to'ldirib boradi.

Adabiyot tarixi adabiy jarayonni tarixiylik prinsipi asosida o'rganadi. Har bir asar va ijodkor faoliyati o'z davrining ijtimoiy-

madaniy sharoiti bilan uzviy bog'liq holda tahlil qilinadi. O'zbek adabiyot tarixchiligi XX asrda mustaqil yo'nalish sifatida shakllandi va ko'plab olimlar tomonidan rivojlantirildi. Bugungi kunda esa o'tmish merosini yangicha talqin qilish vazifasi dolzarb bo'lib qolmoqda.

Adabiy tanqid zamonaviy adabiy jarayonni kuzatadi, yangi asarlarni baholaydi va ularning g'oyaviy-badiiy xususiyatlarini tahlil qiladi. Tanqid ilmiylik bilan publitsistikani uyg'unlashtiradi va keng o'quvchilar ommasiga mo'ljallangan bo'ladi. O'zbek adabiy tanqidchiligi XIX asr oxiri – XX asr boshlarida shakllandi va murakkab rivojlanish bosqichlarini bosib o'tdi.

Adabiyot nazariyasi esa badiiy adabiyotning umumiy qonuniyatlarini, asar tuzilishini, janr va obraz masalalarini o'rganadi. U tahlil metodlarini ishlab chiqadi va ilmiy tushunchalar tizimini yaratadi. Sharq mumtoz an'analarida nazariy masalalar aruz, qofiya va badi' ilmi doirasida ko'rib chiqilgan. O'zbek adabiyotshunosligida nazariya XX asr boshlarida mustaqil fan sifatida shakllandi.

Yordamchi sohalar

Adabiyotshunoslik faoliyatini ta'minlovchi bir qator yordamchi yo'nalishlar ham mavjud:

- Matnshunoslik – qo'lyozmalarni o'rganish, ilmiy-tanqidiy matn tayyorlash bilan shug'ullanadi.
- Manbashunoslik – adabiyotga oid manbalarni izlash, tasniflash va o'rganish yo'llarini ishlab chiqadi.
- Bibliografiya (kitobiyot) – ilmiy va badiiy asarlar ro'yxatini tuzish, ko'rsatkichlar yaratish bilan band bo'ladi.

Boshqa fanlar bilan aloqasi

Adabiyotshunoslik tilshunoslik, tarix, estetika, falsafa va psixologiya bilan uzviy bog'liq. Badiiy asar so'z san'ati bo'lgani uchun til qonuniyatlarini bilish muhim. Tarixiy sharoitni o'rganish esa asar mohiyatini to'liq anglashga yordam beradi. Estetika san'atning umumiy qonuniyatlarini ochib bersa, falsafa ijodkor dunyoqarashini

tushunishga ko'maklashadi. Psixologiya esa badiiy ijod va asarni qabul qilish jarayonini izohlashda muhim o'rin tutadi.

Shunday qilib, adabiyotshunoslik ko'plab fanlar bilan hamkorlikda rivojlanadigan, badiiy tafakkur taraqqiyotiga xizmat qiladigan keng qamrovli ilmiy tizimdir.

Savol va topshiriqlar:

1. Adabiyotshunoslik nazariyasining predmeti va asosiy vazifalari nimalardan iborat?

2. Adabiyotshunoslik nazariyasi adabiyot tarixi va adabiy tanqid bilan qanday o'zaro bog'liq?

3. Badiiy asarning mohiyatini o'rganishda adabiyot nazariyasining qanday ilmiy tushunchalari (obraz, syujet, kompozitsiya, janr va boshqalar) muhim ahamiyat kasb etadi?

4. Adabiyotshunoslik nazariyasining jamiyat hayotidagi o'rni va ahamiyati nimada namoyon bo'ladi?

5. Tahliliy topshiriq: biror badiiy asarni tanlab, undagi syujet, obraz va janr xususiyatlarini adabiyotshunoslik nazariyasi nuqtayi nazaridan qisqacha tahlil qiling.

6. Taqqoslash topshirig'i: adabiyot nazariyasi, adabiyot tarixi va adabiy tanqidning o'xshash va farqli jihatlarini jadval ko'rinishida taqqoslab chiqing.

7. Izohli lug'at tuzish: mavzu doirasida kamida 10 ta asosiy adabiy-nazariy tushunchaga (masalan, badiiy obraz, konflikt, kompozitsiya, janr, uslub va boshqalar) izoh yozing.

8. Ijodiy topshiriq: "Adabiyotshunoslik nazariyasi zamonaviy adabiy jarayonni anglashda qanday rol o'ynaydi?" mavzusida 1-1,5 betlik kichik esse yozing.

2-MAVZU. BADIY OBRAZ VA OBRAZLILIK

Badiiy obraz tushunchasi. Badiiy obraz – bu adabiy asardagi hayot haqiqatining muallif tasavvuri orqali estetik shaklga keltirilgan namoyishi. Obraz hayotdagi hodisa, shaxs, tabiiy manzara yoki ijtimoiy voqeani badiiy talqin orqali ifodalaydi.

Asosiy xususiyatlari:

1. Badiiy sub'ektivlik – muallif voqelikni shaxsiy idrok va estetik did orqali qayta yaratadi.

2. Dinamiklik – obraz voqea rivoji davomida o'zgarishi, rivojlanishi mumkin.

3. Mehr va murakkablik – obraz ko'pincha inson ruhiyati, hissiyotlari va ijtimoiy sharoit bilan bog'liq bo'ladi.

4. Simvolik va ramziy qatlam – ko'plab badiiy obrazlar ma'lum g'oya, ma'naviy qadriyat yoki falsafiy mazmunni ifodalaydi.

Badiiy obrazlar turlicha tasniflanadi: Qahramon obrazlari – inson shaxsiyatini aks ettiradi (asosiy va yordamchi qahramonlar). Tabiat va muhit obrazlari – asar muhiti va atmosferasini yaratadi. Ramziy va allegorik obrazlar – abstrakt g'oya yoki mavzuni simvolik tarzda ifodalaydi.

Obrazlilik tushunchasi. Obrazlilik (badiiy obrazlilik) – bu yozuvchi yoki shoirning haqiqatni badiiy tasvirlash qobiliyati, ya'ni voqelikni estetik va badiiy shaklga keltirish usuli. Obrazlilikning asosiy elementlari:

1. Tasviriy vositalar – metafora, epitet, personifikatsiya, simbol, taqqoslash va boshqa badiiy vositalar.

2. Psixologik tahlil – qahramon ruhiyati, ichki kechinmalari orqali voqelikni ochish.

3. Estetik shakllanish – til va kompozitsiya vositalari orqali obrazning vizual va hissiy ta'sirini kuchaytirish.

Obrazlilik shuningdek badiiy tafakkur va tasavvurni rivojlantiradi, o'quvchida hissiy rezonans uyg'otadi.

Obrazlilik – badiiy ijodning texnik va estetik vositasi.

Badiiy obraz – ijodning natijasi, ya'ni voqelikning shakllangan estetik tasviri.

Shunday qilib, obrazlilik badiiy obrazni yaratish jarayonining asosiy vositasi hisoblanadi. U muallifning shaxsiy idroki, badiiy tasavvuri va til qobiliyatini ifodalaydi. Tarixiy va zamonaviy nazariy jihatlar. Klassik adabiyotshunoslikda obraz asosan shaxs va

qahramon sifatida o'rganilgan. XX asr va zamonaviy nazariyotlarda obraz shuningdek psixologik, ramziy va falsafiy qatlam sifatida tahlil qilinadi. Obraz va obrazlilik o'quvchida ma'naviy-estetik tarbiya berish vositasi sifatida ham qadrlanadi. Badiiy obraz hayot haqiqatini badiiy talqin orqali aks ettiradi. Obrazlilik – badiiy obrazni yaratish jarayonidagi usul va vositalar majmui. Obraz va obrazlilik o'rtasida uzviy bog'liqlik mavjud: birining mavjudligi ikkinchisiz tasavvur qilinmaydi. Har ikkisi ham adabiy asarning estetik qiymatini belgilovchi asosiy elementlardir. O'quvchida hissiy-estetik rezonans uyg'otish va tafakkurini rivojlantirishda badiiy obraz va obrazlilikning roli katta.

Badiiy obraz – bu voqelikni faqat san'atga xos usulda idrok etish va qayta yaratish orqali shakllangan estetik kategoriya. Adabiy asarda ijodiy qayta yaratilgan har qanday voqea ham badiiy obraz sifatida qaraladi. Obrazda obyektiv haqiqat bilan subyektiv ijodiy tafakkur uyg'unlashadi.

Badiiy obrazning o'ziga xos xususiyatlari real voqelik va inson fikrlash jarayoniga bo'lgan munosabatda namoyon bo'ladi. U mavjud hodisalarni estetik tarzda in'ikos etadi, shu bilan birga u real obyektning hissiy, moddiy va vaqt-makon doirasidagi muayyan xususiyatlarini aks ettiradi. Shuni ta'kidlash lozimki, badiiy obrazni real voqelik bilan aralashtirmaslik kerak – u shartlilik va ramziy xususiyatlarga ega bo'lib, asarning ichki "illyuziyali" dunyosini yaratadi.

Obraz voqelikni oddiy ko'rinishda aks ettirmaydi, balki uni umumlashtiradi va voqeaning eng mohiyatli, o'zgarmas va adabiy jihatdan muhim tomonlarini ochib beradi. Mavhum tushunchadan farqli ravishda, obraz ko'rgazmalilik xususiyatini namoyon qiladi: voqealarni abstrakt mulohazalar bilan emas, balki hissiy yaxlitlik va takrorlanmas tarzda ifodalaydi.

2. Obraz va badiiylik

Badiiylik – bu mavjud voqelikni aks ettirish va uni anglash xususiyati bilan aniqlanmaydi. Badiiy obrazning estetik qadriyatini

uning yangi, ilgari ko'rilmagan dunyo yaratish imkoniyati belgilaydi. Obrazda mavjud va muhim jihatlar bilan birga, insonning emotsional-irodaviy qarashlari, ichki imkoniyatlari ham aks etadi.

Shuningdek, badiiy obrazda xayolot, rang, tovush, so'z va boshqa ijodiy vositalar orqali san'at asari yaratiladi. Shu jihatdan, obraz ijodiy tafakkur, tasavvur va ilhomning uyg'un natijasi sifatida yuzaga keladi.

3. Obraz va tafakkur

“Obraz” atamasi slavyan tilidan kelib chiqqan bo'lib, dastlab “chizmoq, yo'nmoq, o'yib shakl yasamoq” ma'nosini bildirgan. Aslida, slavyanlarda “obraz” insonni najotga yetkazuvchi ilohiy tasvir sifatida tushunilgan. Badiiy obraz yaratishda esa ilhom va tafakkur birgalikda ishlaydi: ilhom ijodiy kashfiyotning markazi bo'lsa, tafakkur uni boshqaradi, nazorat qiladi va garmoniyali shaklga keltiradi.

Shillarning ta'kidlashicha, tasavvur aql bilan uyg'unlashganda shoir-san'atkor shakllanadi. Gyotega ko'ra, mazmun tasavvurning ichki tajribasidan erkin oqib chiqsa, shaklni aql orqali aniqlash mumkin. Shu bilan tasavvur va tafakkur bir-birini to'ldiradi: tasavvur ijodiy yangilik yaratadi, aql esa uning butunligini va garmoniyasini ta'minlaydi.

4. Badiiy obrazning xususiyatlari

- Subyektivlik va obyektivlik uyg'unligi – obrazda muallifning shaxsiy idroki va real voqelik birlashadi.
- Vaqt va makon bilan belgilanish – badiiy obraz moddiy va hissiy jihatlar bilan aniq joylashadi.
- Ko'rgazmalilik – voqealar hissiy va vizual yaxlitlik bilan namoyon bo'ladi.
- Ramziy va shartli xususiyatlar – obraz real voqelikdan farqlanadi va asarning ichki dunyosini yaratadi.
- Emotsional va irodaviy qatlam – mavjud voqelik bilan birga insonning ichki imkoniyatlari ham ifodalanadi.

5. Misol: Anvar Suyunning “G'o'bdintog' hikoyalari”

Anvar Suyunning asarlarida badiiy obrazning yaratilishi aniq kuzatiladi. Masalan, qahramonlar tabiiy va real hayotga yaqin tarzda ifodalanadi, bolalar ruhiyati esa haqiqiy va jonli tasvirlangan. Hikoyalardagi tabiat va peyzaj tasvirlari obrazning yangi obrazlilik metodlari bilan boyitilganligini ko'rsatadi. Ba'zi hikoyalarda tasvirlar ortiqcha tafsilotlarga ega bo'lsa-da, ular asarning ichki mazmunini boyitadi va voqealarni hissiy yaxlitlik bilan ifodalaydi.

Shunday qilib, badiiy obraz murakkab tuzilishga ega bo'lib, subyektivlik va obyektivlik, yakka holat va umumiylik, ideallik va reallik o'rtasidagi uyg'un munosabatlarni ijodiy tarzda namoyon qiladi.

Quyidagi matn "Adabiyotshunoslik nazariyasi" fanidan oliy ta'lim muassasalari talabalari uchun mo'ljallangan darslikka ilmiy manba material sifatida taqdim etilishi mumkin.

Badiiy ijod jarayoni murakkab va ko'p bosqichli hodisa bo'lib, unda yozuvchining dastlabki reja va niyatlari asar yozilishi davomida muayyan o'zgarishlarga uchrashi tabiiydir. Hayot haqiqatining badiiy haqiqatga aylanishi aynan shu jarayonda sodir bo'ladi. Dastlabki g'oya asar tugaguniga qadar shakllanadi, boyiydi, ayrim hollarda esa badiiy zarurat ta'sirida o'z yo'nalishini o'zgartiradi.

Tarixiy mavzudagi asarlarda bu jarayon yanada murakkab kechadi. Chunki muallif bir vaqtning o'zida:

- tarixiy haqiqatni saqlashi,
 - estetik idealni ifodalashi,
 - obrazning ichki mantiqini buzmasligi,
 - davr ruhini tiklashi
- zarur bo'ladi.

Bu jihatlar o'zbek tarixiy nasrining yirik namoyandalari — Mirkarim Osim va Asad Dilmurod ijodida yorqin namoyon bo'ladi.

2. Mirkarim Osim ijodida tarixiy-biografik talqin

Mirkarim Osim asarlarida tarixiy haqiqat ustuvor o'rinda turadi. Yozuvchi real tarixiy shaxslarni badiiylashtirar ekan, ularning hayot yo'li, davr muhiti va ijtimoiy sharoitini asosiy tayanch sifatida oladi.

Masalan, “Ibn Sino qissasi”da buyuk alloma — Ibn Sino obrazi bosqichma-bosqich kamol topadi. Asarda yosh Husaynning ilmga chanqoqligi, zakovati, mustaqil tafakkuri voqealar rivoji orqali ochiladi. Muallif psixologik tahlildan ko‘ra tarixiy voqelikni harakatda tasvirlashga urg‘u beradi.

Xuddi shuningdek, “Temur Malik” qissasida Temur Malik obrazi orqali vatanparvarlik, jasorat va fidoyilik g‘oyalari ilgari suriladi. Qahramonning ruhiy kechinmalari voqeabandlik jarayonida, jang sahnalari va tarixiy vaziyatlar orqali ochiladi.

Mirkarim Osim uslubining asosiy xususiyatlari:

- tarixiylik printsipiga sodiqlik;
- voqeabandlikning ustuvorligi;
- soddalik va ravon til;
- tarixiy koloritning saqlanishi.

3. Asad Dilmurod ijodida psixologik-falsafiy talqin

Asad Dilmurod tarixiy shaxsni tasvirlar ekan, voqeadan ko‘ra inson ruhiyati va ichki ziddiyatiga e‘tibor qaratadi. Uning asarlarida tarixiy haqiqat psixologik tahlil orqali badiiy haqiqat darajasiga ko‘tariladi.

Masalan, “Sherdor” qissasida voqelik XVII asr Samarqandi bilan bog‘liq holda tasvirlanadi. Asarda tarixiy shaxs — Yalangto‘shbiy obrazi, me‘mor Muhammad Avaz va Mohbonu taqdiri orqali murakkab ruhiy dramatism yaratiladi. Dastlab fojiaiy yakun rejalashtirilgan bo‘lsa-da, ijodiy jarayonda muallif badiiy mantiqqa tayangan holda ijobiy yechimga keladi.

“Pahlavon Muhammad” romanida esa XV asr Hiroti ijtimoiy-madaniy muhiti aks ettiriladi. Asar markazida:

- Pahlavon Muhammad
 - Alisher Navoiy
 - Husayn Boyqaro
- o‘rtasidagi ma‘naviy-ruhiy aloqalar turadi.

Bu romanda tarix fakt sifatida emas, inson qalbi va e'tiqodi orqali talqin qilinadi. Do'stlik, imon, vafodorlik va komillik g'oyalari asarning estetik kontsepsiyasini tashkil etadi.

Asad Dilmurod uslubining asosiy belgilariga quyidagilar kiradi:

- kuchli psixologizm;
- ramziy tasvir vositalari;
- ichki monolog va ruhiy tahlil;
- dramatik keskinlik.

4. Tarixiy asarda qahramon tanlash masalasi

Tarixiy asarda qahramon tanlash muallifning estetik ideali bilan bevosita bog'liqdir. Qahramon:

- davr ruhini ifodalashi,
- ma'naviy qadriyatlarni tashishi,
- badiiy g'oyani amalga oshirishi lozim.

Mirkarim Osim ko'proq tarixiy-biografik qahramonlarni tanlaydi va ularni davr jarayonida ochadi. Asad Dilmurod esa tarixiy shaxsni psixologik dramatism markaziga qo'yadi.

Shunday qilib, tarixiy haqiqat va badiiy haqiqat o'zaro uyg'unlashadi: tarix fakt bo'lsa, badiiy talqin uning estetik shaklidir.

Hayot haqiqatining badiiy haqiqatga aylanishi ijodiy jarayonning asosiy mohiyatidir. Ijodiy rejaning o'zgarishi badiiy yetuklik belgisi hisoblanadi. Tarixiy asarda fakt va estetik talqin muvozanati muhimdir. Mirkarim Osim tarixiy-biografik realizmga tayansa, Asad Dilmurod psixologik-falsafiy yo'nalishni tanlaydi. Har ikki adib ijodida milliy ma'naviyat, jasorat va komillik g'oyalari ustuvor ahamiyat kasb etadi.

Savol va topshiriqlar:

1. Badiiy obraz nima va uning real voqelikdan farqi nimada?
2. Badiiy obrazda subyektivlik va obyektivlik qanday uyg'unlashadi?
3. Tasavvur va tafakkur badiiy obraz yaratishda qanday rol o'ynaydi?

4. Anvar Suyunning “G’o’bdintog’ hikoyalari” asarida obraz yaratish usullariga misol keltiring.
5. Matn tahlili: Berilgan hikoyadan bir qahramonning badiiy obrazini tanlab, uning subyektiv va obyektiv jihatlarini ajratib yozing.
6. Taqqoslash: Badiiy obraz va mavhum tushuncha farqlarini jadval shaklida yozing.
7. Ijodiy ish: O’zingiz tanlagan voqea yoki holatga asoslanib, badiiy obraz yaratib, qisqa hikoya yoki tasvir yozing.
8. Tahlil va muhokama: Anvar Suyunning bir hikoyasini o’qib, undagi obrazlarning tabiat, peyzaj va qahramon ruhiyatini qanday tasvirlaganini tahlil qiling.

3-MAVZU. BADIY ASAR TUSHUNCHASI. BADIY ASARDA SHAKL VA MAZMUN

Badiiy asar – bu insonning hissiy va intellektual tajribasini ifodalovchi ijodiy mahsuldir. U faqat voqelikni aks ettirmaydi, balki san’atkorning ichki dunyosi va tasavvuri orqali qayta yaratiladi. Shu sababli badiiy asar inson tafakkuri va hissiyotini uyg’unlashtiradi, o’quvchiga estetik, aqliy va ma’naviy tajriba beradi.

Badiiy asarning asosiy xususiyatlari:

1. Ijodiy subyektivlik: San’atkorning shaxsiy hissiy tajribasi asarga singadi.
2. Obyektiv voqelikni qayta yaratish: Asarda voqelikning mohiyati badiiy obrazlar va syujet orqali namoyon bo’ladi.
3. Universallik: Asar ma’lum bir vaqt va makondagi hodisani umumiy tushunarli shaklda ifodalaydi.
4. Estetik qiymat: Asar o’quvchiga hissiy va intellektual ta’sir beradi.

Badiiy asar turli janrlarda mavjud bo’lib, har bir janr o’ziga xos vositalar bilan voqeani estetik tarzda ifodalaydi. Masalan, roman, hikoya, she’r, drama, kino va teatr asarlari.

2. Badiiy asarda mazmun

Mazmun – bu asarning “nima haqida” ekanligini belgilovchi tarkibiy qism bo‘lib, unda g‘oya, qahramonlar, syujet va falsafiy-axloqiy jihatlar ifodalanadi.

1. G‘oya va mavzu: Asarning markaziy fikri. Masalan, sevgi, jasorat, do‘stlik yoki adolat mavzulari.
2. Qahramonlar va ularning ichki dunyosi: Ularning hissiy holati, qarorlari va tajribalari.
3. Syujet va voqea rivoji: Hodisalar qanday ketma-ketlik bilan rivojlanadi va yakun topadi.
4. Falsafiy va axloqiy jihatlar: Asar insoniyat qadriyatlarini yoritadi, muhim masalalarni ko‘taradi.

Mazmun asarning mohiyatini, g‘oyaviy va hissiy jihatlarini ochib beradi.

3. Badiiy asarda shakl

Shakl – bu mazmunning san’atkor tomonidan qabul qilingan ifoda usuli. Shakl mazmunni o‘quvchiga yetkazish vositasidir.

1. Til va uslub: So‘z tanlovi, ritm, ohang. Masalan, she‘riy asarda qafiya va ritm, proza hikoya uslubi.
2. Badiiy obrazlar va tasvir: Qahramonlar, manzaralar, predmetlar orqali voqelikning estetik ifodasi.
3. Syujet tuzilishi: Voqealar ketma-ketligi, dramatik ziddiyat.
4. Janrga xos vositalar: Drama sahnasi, she‘r metaforalari, hikoya tasviriy detallar.

Shakl mazmunni boyitadi, kuchaytiradi va estetik ta’sir beradi.

4. Mazmun va shaklning o‘zaro bog‘liqligi

Mazmun va shakl badiiy asarda ajralmas birlikni tashkil qiladi. Shakl mazmunni ifodalaydi va kuchaytiradi, mazmun esa shaklni mazmunli qiladi.

Misol:

- Metafora va ramzlar: Qahramonning ichki holatini aks ettiradi.
- Syujet va dramatik qarama-qarshilik: Mazmuniy ziddiyat shakl orqali dramatik kuchga ega bo‘ladi.

- Tavsif va tasvir: Manzara va predmet qahramon ruhiyatini ochadi.

Uyg'unlik estetik go'zallik va ta'sirchanlikni oshiradi.

5. Badiiy obraz va shakl-mazmun uyg'unligi

Badiiy obraz – bu voqelikning san'atkor tomonidan ijodiy qayta yaratilgan ifodasi. Obraz orqali mazmun shakl bilan uyg'unlashadi.

Badiiy obraz xususiyatlari:

1. Subyektiv va obyektiv uyg'unligi: San'atkor hissiy tajribasi va real voqelik birlashadi.
2. Hissiy yaxlitlik: Hodisalar hissiy va estetik jihatdan bir butun sifatida ko'rsatiladi.
3. Tasviriy boylik: So'z, tovush, rang, xayol va badiiy vositalar orqali ifoda.

Obraz shakl va mazmunni birlashtiruvchi vosita sifatida badiiy asarga jonlilik va yaxlitlik beradi.

6. Badiiy asar janrlari va shakl-mazmun misollari

- Roman: Fyodor Dostoyevskiy "Jinoyat va jazo" – qahramonlarning psixologik portretlari mazmunni shakl orqali kuchaytiradi.
- Hikoya: Anvar Suyun "G'o'bdintog' hikoyalari" – qahramonlar va tabiat tasvirlari orqali jonli obrazlar yaratiladi.
- She'r: Alisher Navoiy "Xamsa" – ritm va qafiya mazmunning estetik ifodasini oshiradi.
- Drama: Aleksandr Pushkin "Evgeniy Onegin" – sahna va dialoglar mazmunni dramatik tarzda ochadi.

Har bir janr shakl va mazmunning uyg'unligini turlicha namoyon qiladi.

7. Badiiy asar tahlili

Badiiy asarni tahlil qilishda quyidagi jihatlar e'tibor beriladi:

1. Mazmuniy tahlil: G'oya, mavzu, syujet va qahramonlar tahlil qilinadi.
2. Shakliy tahlil: Til, uslub, tasviriy vositalar, janrga xos elementlar o'rganiladi.

3. Shakl-mazmun uyg'unligi: Obraz, syujet, va badiiy vositalar orqali uyg'unlik aniqlanadi.
4. Estetik baholash: Asarning o'quvchiga hissiy va ma'naviy ta'siri baholanadi.

Badiiy asar – bu inson hissiyoti va tafakkurini uyg'unlashtiruvchi san'at mahsulidir. Mazmun asarning g'oyaviy va estetik mohiyatini tashkil qilsa, shakl mazmunni ifodalaydi va kuchaytiradi. Mazmun va shakl uyg'unligi badiiy asarga jonlilik, yaxlitlik va estetik go'zallik beradi. Shu sababli san'atkor ijodiy tasavvur, tafakkur va didni uyg'unlashtirishi zarur. Badiiy asar o'quvchiga nafaqat voqelikni ko'rsatadi, balki hissiy, ma'naviy va estetik tajriba beradi.

Badiiy asar – insonning go'zallik qonuniyatlariga asoslangan ijodiy va ruhiy faoliyati mahsulidir. Yozuvchi asar yaratish jarayonida go'yo uning ichida yashaydi, voqealar va qahramonlar bilan birga nafas oladi. Asarni shakllantirishda kompozitsiya, mavzu va g'oya muhim o'rin tutadi. Shakl va mazmun unsurlaridan mavzu hamda g'oya mazmunga daxldor bo'lib, ular bir-biridan ajralmas tushunchalardir. Mavzu g'oyaviy jihatdan aniqlanadi, g'oya esa mavzu rivoji jarayonida ochiladi.

“Mavzu” so'zi yunon tilidan olingan bo'lib, “narsa-buyum” ma'nosini bildiradi. Ammo badiiy asarda mavzu oddiy predmet yoki voqealar emas, balki asar uchun asos qilib olingan fikr va maqsaddir. Ya'ni mavzu – asarda tasvirlangan hayotiy voqeliklar majmui. Yozuvchi asar yozishdan avval mavzu tanlaydi va uni qay darajada yoritish ijodkorning mahoratiga bog'liq. Ba'zan katta mavzu tanlanadi-yu, lekin yetarlicha ochib berilmaydi; ba'zan esa kichik mavzu chuqur va ta'sirchan ifodalanadi. Har qanday asarda mavzu g'oya orqali to'liq namoyon bo'ladi.

G'oya – inson tafakkurida tug'iladigan, maqsad sari yetaklaydigan fikrdir. Asarning taqdiri mavzudan ko'ra, uning qanday g'oyaviy talqin etilganiga bog'liq. Hayotning dolzarb masalalarini yoritgan asarlar kitobxon e'tiborini tortadi. Shu sababli yozuvchilar davr ruhiga mos mavzularni tanlashga intiladilar. Yirik

epik asarlarda bitta asosiy mavzu bilan bir qatorda bir nechta kichik mavzular ham uchraydi. Ular bosh mavzuni boyitib, mazmunni chuqurlashtiradi. Masalan, Abdulla Qahhorning O'tgan kunlar emas, balki "O'tmishdan ertaklar" asarida (to'g'ri nomi: O'tmishdan ertaklar) yozuvchi o'z hayoti va o'sha davr muhitini tasvirlaydi. Asarda urush yillari qiyinchiliklari, xalqning og'ir turmushi aks etadi. Asarning bosh g'oyasi – urushning fojealari va insonlar boshidan kechirgan sinovlarni ko'rsatish, tinchlikning qadriga yetishga undashdir. Shuningdek, Said Ahmadning Ufq trilogiyasi ham mavzu ko'lami keng asarlardan bo'lib, unda bir nechta yo'nalishdagi g'oyalar mujassam. Bunday asarlar o'quvchiga hayot haqida kengroq tasavvur beradi.

Badiiy asarning qadri g'oyaning haqqoniyligi va chuqurligi bilan belgilanadi. G'oya obyektiv, subyektiv, haqiqiy yoki soxta bo'lishi mumkin. Soxta g'oya asarning badiiy qiymatini pasaytiradi. Masalan, M. Boboyevning Rano qissasida sevishganlar taqdiri tasvirlanadi, ammo yakundagi mantiqiy xulosa asar davomida shakllangan tuyg'ular bilan mos kelmay, g'oyaning sustlashishiga sabab bo'ladi.

Adabiyotshunos Nikolay Dobrolyubov ta'kidlaganidek: "Muallifning nima demoqchiligi emas, nima degani muhim". Ya'ni asarning asl bahosi undagi obyektiv xulosaga bog'liq. Ba'zan muallif niyati bilan asar voqealaridan kelib chiqadigan xulosa bir-biriga mos kelmaydi, natijada g'oyaviy nomuvofiqlik yuzaga keladi. Yana bir misol sifatida Nodar Dumbadzening Hellados hikoyasini keltirish mumkin. Hajman kichik bo'lsa-da, unda vatanparvarlik g'oyasi nihoyatda ta'sirchan ifodalangan. Hikoyada mavzu va g'oya uyg'unligi asarning kuchini belgilaydi.

Xulosa qilib aytganda, mavzu va g'oya badiiy asarning eng muhim unsurlaridir. Yozuvchi mavzuni puxta tanlab, uni teran g'oya bilan boyitsa, asar o'quvchi qalbidan joy oladi. Asarning nomidan boshlab, uning ichki mazmunigacha bo'lgan barcha jihatlar bir-biriga uyg'un bo'lgandagina haqiqiy badiiy qiymat yuzaga chiqadi.

Badiiy adabiyot insoniyat tsivilizatsiyasi tarixida o'ziga xos mavqe va fundamental ahamiyatga ega bo'lgan madaniy hodisa hisoblanadi. Estetik ijod orqali insoniyat nafaqat sub'ektiv kechinmalarini artikulyatsiya qilgan, balki kognitiv gorizontlarini kengaytirib, kompleks ijtimoiy va falsafiy dilemmalarga oydinlik kiritgan. Har bir adabiy asar o'zining shakl va mazmunining dialektik birligi orqali reseptorga (o'quvchiga) estetik ta'sir o'tkazadi. Shakl, bu badiiy asarning tashqi ko'rinishi, kompozitsion tuzilishi, shuningdek, uning lingvistik va uslubiy xususiyatlarini qamrab oladi.

Mazmun (kontent) har qanday obyekt yoki fenomenning ichki mohiyatini, uning fundamental xususiyatlari va o'zgarishlar majmuasini ifodalovchi asosiy kategoriyadir. Shakl (forma) esa mazmunning tashqi manifestatsiyasi, uning mavjudlik usuli va ichki struktural konfiguratsiyasini belgilaydi. Ob'ektiv reallikda sof, mazmundan ajratilgan shakl yoki shakldan izolyatsiya qilingan mazmun mavjud emas. Aksincha, har qanday mazmun muayyan shaklda namoyon bo'ladi, va har bir shakl o'zida muayyan mazmunni mujassam etadi. Borliqdagi har bir narsa o'zining mazmun va shakl dialektik birligi sababli egzistensiya qiladi.

Mazmun o'zining ontologik tabiati va dinamik xususiyatlariga ko'ra shaklga nisbatan dominant va yetakchi pozitsiyani egallaydi. Shakl esa, o'z navbatida, mazmunning tashqi ifodasi va uni tashkil etuvchi omil vazifasini o'taydi. Shaklning mazmunga korrespondentligi (mos kelishi) zaruriy shart hisoblanadi. Agarda shakl mazmunning yangilanishi yoki o'zgarishi bilan adekvatlikni yo'qotsa, ular o'rtasida ziddiyat (kolliziya) yuzaga keladi. Bu ziddiyat, odatda, eski shaklning yangi mazmunga mos keluvchi transformatsiyasi yoki uning yangi, adekvat shakl bilan almashtirilishi orqali rezolyutsiya topadi, bu esa rivojlanishning dialektik mexanizmini aks ettiradi.

Badiiy asarlar va ulardagi personajlarning o'ziga xos estetik yaxlitligi o'quvchida darhol chuqur ta'sir uyg'otadi. Bu ta'sir kuchli hissiy kechinmalar va estetikzavq vositasida ro'y berib, insonning

fe'l-atvorini, dunyoqarashini hamda xulq-atvorini – ya'ni ichki ruhiy va tashqi ijtimoiy olamini – mazmunan boyitadi, ma'naviy jihatdan poklaydi va uni ezgu, insonparvarlik ideallariga yo'naltiradi. Ushbu transformatsion jarayonning mohiyatini chuqur anglash zaruriyati shundaki, u badiiy asarning barcha estetik va kompozitsion elementlarini aniqroq differensiatsiya qilish, ularning funksional ahamiyatini oydinlashtirish hamda adabiy tanqid va pedagogik amaliyotda ulardan yanada asosliroq foydalanish imkoniyatlarini kengaytiradi. Darhaqiqat, badiiy asarning estetik qiymatini va uning "badiiylilik" sifatini shakllantiruvchi fundamental komponentlar – ya'ni mavzu va g'oya, obraz va xarakteristikalar tizimi, syujet va kompozitsion struktura, badiiy tilning o'ziga xosligi va uslub, shuningdek, tur va janr xususiyatlari – har bir adabiy artefaktda o'ziga xos tarzda sintezlanadi. Bu sintez jarayoni har safar yangi, autonom estetik realikni – yagona va takrorlanmas adabiy fenomen sifatida – dunyoga keltiradi.

Shu sababli, adabiy diskursni va insoniy ekzistensiyaning murakkab qirralarini anglash maqsadida, avvalo, muayyan adabiy matnning (estetik artefaktning) immanent tahliliga e'tibor qaratish, chuqurroq gnoseologik tushunchalarga va valid xulosalarga erishishga imkon beradi. Haqiqatan ham, "o'zlik"ni bilishsiz "insoniyat"ni anglashning imkonsizligi haqidagi falsafiy aksioma adabiy jarayonning o'zi tomonidan ham eksplikatsiya qilinadi. Adabiyot, insonning o'zini o'zi kashf etishi va shu orqali umuminsoniy mohiyatni tushunishidagi muhim vositadir.

Ushbu tahlilda ko'rib chiqiladigan asosiy kategoriyalardan biri bu mazmun va shakl dialektikasidir. Chunki koinotdagi har qanday obyekt, hodisa yoki tizim o'zining ichki mazmuni (substansiyasi) va tashqi shakli (konfiguratsiyasi) ning o'zaro mutanosibligi va organik birligida voqe bo'ladi. Bu birlik uning borliqda yagona, differensiatsiyalanmagan va funksional butunlik sifatida mavjud bo'lishini ta'minlaydi.

Mazmun shaklsiz namoyon bo'lmaydi, shakl esa mazmunsiz substansiyaga ega emas. Ular bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lib, har birining mavjudligi ikkinchisining mavjudligini taqozo etadi. Bu ikkilik har qanday real fenomenning immanent xususiyati bo'lib, uning struktural integriteti va funksional samaradorligini belgilaydi. Demak, mazmun va shaklning dialektik o'zaro ta'siri har qanday real fenomenning ontologik asosini tashkil etib, uning idrok etilishi va tushunilishini shartlaydi.

Mazmun (Content) kategoriyasi — bu ekzistensial borliqning fundamental aspekti bo'lib, u tabiiy (fizik dunyo), ijtimoiy (jamoaviy hayot) va insoniy (shaxsiy mavjudlik) darajalardagi mavjudlik modalliklari va dinamik o'zaro interaksiyalar majmuasini o'z ichiga oladi. Shunga ko'ra, hayot doimo san'at va adabiyotning asosiy substansial manbai va ma'noviy negizi bo'lib kelgan.

Muayyan adabiy asarda aks ettirilgan empirik reallikning segmenti yoki badiiy tasvir etilgan hayotiy holatlar shu asarning mazmunini tashkil etadi. Misol tariqasida, Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romani mazmunini tahlil etganda, biz XIX asrning ikkinchi yarmidagi o'zbek jamiyatining ijtimoiy-madaniy kontekstini, uning hayot tarzini kognitiv ravishda rekonstruksiya qilamiz. Asardagi Otabek, Kumush vazaynab personajlarining syujet liniyalarida sevgi-muhabbatning murakkab dinamikasi, raqobatning tragik oqibatlari, shuningdek, Homid, Musulmonqul cho'loq, Aziz bachcha va Xudoyorxon kabi obrazlarda feodal tuzumning siyosiy mexanizmlari va salbiy kolliziyalarini ko'ramiz. Yusufbek hoji, O'zbekoyim, Mirzakarim qutidor va Oftoboyim kabi personajlar esa oilaviy aloqalar dinamikasini, farzandlarga bo'lgan mehr-oqibatni, shaxsiy aspiratsiyalar va hissiy kechinmalarning kompleks spektrini gavdalantiradi. Ushbu vivid hikoyaviy fragmentlar va ularning o'zaro bog'liqligi roman mazmunining keng qamrovli va ko'p qirrali tabiatini yorqin namoyon etadi.

Badiiy asarda aks ettirilgan hayotiy fragment muallifning individual dunyoqarashi va ijodiy salohiyati prizmasidan

anglashilgan, baholangan, badiiy jihatdan boyitilgan va emotsional ta'sirchan holga keltirilgan voqelik sifatida namoyon bo'ladi. Demak, asar mazmunida yozuvchining hayotni kognitiv tushunishi va unga bergan aksiyologik (qadriyatga doir) bahosi o'z izini qoldiradi: mazmun asar g'oyasi bilan, ya'ni muallifning fundamental konsepsiyasi bilan chambarchas bog'liqdir. Ushbu g'oyaviy mazmun – asarning yagona va hal qiluvchi intellektual kuchi sifatida – personajlar qismati orqali hayotga keladi va konkretlashadi.

Misol uchun, Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romanida XIX asrning ikkinchi yarmi – muallif tomonidan "tariximizning eng kirlik, qora kunlari bo'lg'an keyingi "xonzamonlari"" sifatida baholangan davr – Otabek, Yusufbek hoji, O'zbekoyim, Hasanali, Kumush, Mirzakarim qutidor, Oftoboyim, zaynab, Homid, usta Alim, Saodat kabi o'nlab personajlarning taqdirida o'zining empirik va g'oyaviy tasdig'ini topadi. Aynan mana shu yetakchi g'oya asosida obrazlarning tartiblashtirilgan va yaxlitlashtirilgan o'zaro munosabatlari tizimi (ya'ni kompozitsion qurilma, asarning "tashkilotchi intizom kuchi" va uning ichki struktural mantig'i) syujetni vujudga keltiradi. Bunda voqealar personajlar xarakterining ichki mantig'iga, personajlar esa voqealar rivojining ob'ektiv mantig'iga muvofiq dialektik tarzda harakat qiladi. Nihoyat, bularning barchasiga semantik va estetik jihatdan kuch bag'ishlovchi asosiy element – bu badiiy so'zdir; u asarga jon ato etadi va uning ta'sirchanligini ta'minlaydi. Bu fundamental xususiyatga ko'ra, badiiy obraz (personaj) adabiy asar strukturasida o'ziga xos va markaziy ontologik qudratga ega bo'ladi. Ya'ni, u g'oyaviy substansiyaga nisbatan tashqi shakl vazifasini o'tash bilan birga, kompozitsiya, syujet va badiiy til kabi boshqa strukturaviy elementlar uchun ichki mazmun (yoki semantik yadro) rolini o'ynaydi. zero, adabiy asarning asosiy teleologik maqsadi (bosh vazifasi) aynan xarakter yaratishdan iboratdir.

Personaj (obraz) simultan ravishda ham o'zining formal strukturaviy yaxlitligini kasb etadi, ham mazmunan boyiydi

(mazmunlashadi): u mazmun va shaklni jon va jasad misoli uzviy dialektik birlikka keltirib, ularni bir butun organizm sifatida tiriltiradi. Bu jarayon, har ikkisining bir-birisiz funksional ahamiyatini yo'qotib, estetik jihatdan inertsiyaga tushib qolishini yaqqol demonstratsiya qiladi.

Shuning uchun ham V.G.Belinskiy asosli ta'kidlagandi: «Mazmunni ifodalovchi shakl bir-biri bilan shunday bog'liqki, shaklni mazmundan ajratish — mazmunni yo'q qilish, mazmunni shakldan ajratish — shaklni vayron qilishdir.»¹

Bu ontologik qonuniyatga tayangan holda, shakl badiiy asarning struktural arxitekturasini tashkil etadi. Agar uni eng mayda detallarigacha puxta ishlanganligini e'tiborga olsak, shakl asarning estetik jihatdan betakror va jozibador eksternalizatsiyasi (tashqi ko'rinishi) ekanligi haqidagi xulosa ilmiy jihatdan asoslidir.

Shu perspektivadan "O'tkan kunlar" romanini tahlil qilganimizda, XIX asrning ikkinchi yarmi — muallif tomonidan "tariximizning eng kirlik, eng qora" davri deb tavsiflangan g'oyaviy mazmunni yuzaga chiqaruvchi barcha formal vositalar (jumladan, personajlar tizimi, kompozitsion qurilma, syujet dinamikasi, konfliktlar rivoji, tematik yadro, badiiy nutqning uslubiy o'ziga xosligi, janr xususiyatlari va boshqalar) ushbu romanining badiiy shaklini tashkil etadi. Ushbu elementlar mazmunni o'quvchiga yetkazishning vizual va estetik tashuvchisi bo'lib xizmat qiladi, uning chuqur ma'nosini anglatish uchun zarur bo'lgan tartib va tuzilmani ta'minlaydi.

Shuni doimo ta'kidlash joizki: mazmunga nisbatan shaklning tabiati derivativ (ikkilamchi) bo'lib, uning ontologik asoslari bevosita mazmunning o'zidan kelib chiqadi. Biroq, bu derivativ xususiyatga qaramay, shakl o'ta dinamik va konstruktiv faoliyatga ega. Uning bu faolligi, o'zida voqelikning chuqur mohiyatini aks ettirgan mazmunni estetik jihatdan kamolga yetkazishda, uni o'zining benazir aniqligi va original ekspressivligi bilan jilolantirib, o'quvchiga chuqur kognitiv

¹ Белинский В.Г. Собр. соч. в трёх томах. Т II. М.: GIXL, 1948, 188-bet.

va emotsional ta'sir ko'rsatishda namoyon bo'ladi. Shu orqali shakl, mazmunni o'zining yoniq va ohanrabodagi estetik rezonansi bilan unutilmaszavq va ilhom manbaiga aylantiradi.

Ana shunday dialektik bog'liqlik (mazmun va shakl o'rtasidagi) ijodkordan hayotiy fenomenlarning chuqur kognitiv-analitik tahlilini, ularning ontologik mohiyatini ekspressiv tarzda ifodalashni talab etadi. Bu ifoda jarayoni, muallifning kuchli sub'ektiv-emotsional rezonansini – u nafaqat optimistik intonatsiyalarni, balki tanqidiy pozitsiyalarni ham, shuningdek, keng emotsional spektrni (euforiyadan chuqur melankoliyagacha) – mazmunning inherent qonuniyatlari va intonatsiyalariga adekvat tarzda aks ettirishi lozim. Bundan tashqari, tasvirni estetik jihatdan transformatsiya qilish, uni badiiy boyitish va lozim bo'lganda giperbolizatsiya qilish hamzaruriy hisoblanadi. Faqatgina shunday ijodiy jarayon natijasida avtentik estetik artefakt – haqiqiy badiiy asar vujudga keladi.

Agar bu fundamental talabga rioya qilinmasa, ya'ni hayotiy materialning badiiy qayta ishlash o'rniga empirik reallikning passiv reproduksiyasi – fotografik aniqlikdagi tasvir usuli (ya'ni, naturalizm, lotincha "natura" – tabiat so'zidan kelib chiqqan) – ustunlik qila boshlaydi. Bunday hollarda, fenomenologik mohiyatdan ko'ra yuzaki eksternalizatsiya, shaffoflik va semantik chuqurlik o'rniga esa empirik materialning mexanik va adekvat tasviriga ustuvorlik beriladi, bu esa asarning estetik va g'oyaviy ta'sirchanligini sezilarli darajada pasaytiradi.

Jumladan, Faxriyorning "oy bolta" nomli minimalist bitigini, hozirgi she'riyat kontekstida "ikkigina so'zdan iborat butun boshli bir she'r" yoki "tugal asar" deb baholash estetik va g'oyaviy nuqtai nazardan asosga ega emas. Buning asosiy sababi shundaki, ushbu kompozitsiyada shoir tomonidan intensional ravishda anglangan va o'quvchida ham shunga o'xshash reseptiv idrokni uyg'ota oladigan adekvat poetik mazmun mavjud emas. Ya'ni, "oy" va "bolta" leksik birliklarining individual semantik konnotatsiyalari ham, ular o'rtasidagi potentsial semantik bog'liqlikning ichki mohiyati ham,

badiiy asarga xos bo'lgan darajada, kashf etilmagan va artikulyatsiya qilinmagan. Badiiy matnning asosiy vazifasi nafaqat tasvirlash, balki muayyan g'oyaviy-estetik kontseptsiyani kommunikatsiya qilish ekanligini hisobga olsak, mazkur "mikropoema" o'zining mazmuniy chegaralanishi sababli ushbu talablarga javob bermaydi.

Xulosa qilib aytganda, badiiy asarda mazmun shaklga, shakl esa mazmunga o'zaro organik va adekvat tarzda mos kelishizarur, shundagina ularning dialektik vobastaligi va struktural butunligi yuzaga keladi. Garchi an'anaviy epistemologik tasnifga ko'ra mazmun g'oyaviy yadroga, shakl esa badiiy ekspressiyaga nisbat berilsa-da, haqiqiy badiiy asar bu ikki kategoriya organik sintezga kirishgandagina (ya'ni, badiiylik g'oyaviy mazmun bilan interpenetratsiya qilib, g'oya esa badiiy shaklda o'zining estetik kodifikatsiyasini topgandagina, biri-birining mohiyatidan kelib chiqib, bir-birini to'ldirgandagina) avtentik badiiy artefakt vujudga keladi. Shuning uchun ham nazariyotchi alloma Izzat Sultonning g'oyaviy-metodologik pozitsiyasi mutlaqo haqqoniydir: u badiiy asarni organik yaxlitlikka ega bo'lgan jonli organizm sifatida ta'riflaydi. Ushbu analitik yondashuvga ko'ra, organizm jonsiz holda funksional ekzistensiyaga ega bo'la olmaganidek, asarning g'oyaviy substansiyasi (ya'ni "jon") ham formal tuzilmasiz (ya'ni "tana"siz) o'zini to'liq namoyon eta olmaydi. Bu o'zaro interdependensiya badiiy matnning har bir elementiga taalluqlidir: xuddi jonli organizmning eng kichik hujayrasi ham unda aylanib turgan hayotbaxsh qon tufayli yashagani kabi, badiiy asarning har bir kichik qismi ham unga vital mohiyat ato etuvchi mazmun (kontent) tufayli mavjud bo'ladi va shu mazmunning ekspressiv manifestatsiyasi hamda semantik nishonasi sifatida xizmat qiladi. Bu fikr badiiy asarning har bir detalida mazmun va shaklning ajralmas dialektik birligini, ularning birgalikda yagona estetik tizimni tashkil etishini fundamental tarzda asoslaydi.

Mazmun va shakl kategoriyalari temporal va sotsial-madaniy evolyutsiya bilan, shuningdek, inson, tabiat va jamiyat haqidagi

epistemologik bilimlar hajmining ortib borishi bilan uzviy bog'liq holda, ularning doimiy talablariga mos ravishda dinamik transformatsiyalarga uchraydi.

Bu jarayonni talabalik hayoti misolida yorqin ko'rish mumkin: kechagi maktab o'quvchisini universitet muhiti fundamental tarzda o'zgartiradi. Yangi va chuqurlashtirilgan akademik bilimlar uning kognitiv tuzilmasini boyitadi, tushunchalarini kengaytiradi va tafakkurini rivojlantiradi. Shahar hayotining urbanistik muhiti, uning madaniy va ijtimoiy dinamikasi talabaning ma'naviy-axloqiy va madaniy orientatsiyasiga ta'sir ko'rsatadi, bu esa uning tashqi ko'rinishida (kiyinish uslubi, soch turmagi va boshqalar) ham aks etadi. Bu yerda dialektik o'zaro ta'sir kuzatiladi: ichki mazmuniy o'zgarishlar (bilim, dunyoqarash) tashqi shaklga (kiyinish, xulq) ta'sir ko'rsatganidek, yangi shakl (masalan, yangi ijtimoiy muhitga adaptatsiya) o'z navbatida, shaxsning ichki mazmunini chuqurlashtirishga va uning kompleks rivojlanishiga olib keladi. Bu esa mazmun va shaklning bir-birini doimiy ravishda stimulyatsiya qilib, transformatsiya qilishi prinsipini tasdiqlaydi.

Pirimqul Qodirovning "Yulduzli tunlar" romani, dastlab 1972-yilda yozib tugallanib, 1979-yilda chop etilgan edi. Keyingi yigirma yillik davr mobaynida, ayniqsa mamlakat mustaqilligi sharoitida, zahridin Muhammad Boburning tarixiy shaxsiyati va ijodiy merosi yangicha ijtimoiy-madaniy kontekstda qayta kashf etildi.

Zokirjon Mashrabov rahbarligidagi "Bobur ekspeditsiyasi" esa xalqaro miqyosda amalga oshirilgan ilmiy-tadqiqot ishlari natijasida yangi tarixiy ma'lumotlar va empirik faktlarni topdi. Ushbu yangi ma'lumotlar muallif tomonidan chuqur ijodiy mushohada va ichki o'zlashtirish jarayonidan o'tib, "Yulduzli tunlar" romanining syujet liniyalariga organik ravishda integratsiya qilindi. Xususan, Amir Temur va Bobur Mirzo o'rtasidagi tarixiy vorisiylik, genetik aloqalar hamda ijodiy-intelektual yaqinlikni aks ettiruvchi qo'shimcha boblar va sahnalar (P. Qodirov, "Yulduzli tunlar. Bobur", T.: "O'zbekiston",

1999, 4-bet) asar tarkibiga kiritilishi natijasida romanning mazmuniy va badiiy yaxlitligi sezilarli darajada oshdi, uni yanada mukammal badiiy matnga aylantirdi. Natijada, 1999-yilda mazkur kengaytirilgan nashr "Bobur" nomi ostida qayta chop etildi, bu esa asarning Bobur shaxsiyatiga bag'ishlanganligini ta'kidlash bilan birga, uning yangi kanonik versiyasini ham ifodaladi.

Abdulla Oripovning fikricha, yosh shoirlar bir o'tirishda she'r yozganliklari bilan maqtanishdan saqlanishlari kerak. Uning ta'kidlashicha, she'r, ya'ni badiiy so'z faqatgina leksik-fonetik darajadagi tinimsiz sayqal va metikulyoz tahrirdan o'tib, shu bilan birga, uning boshlang'ich ijodiy impulsining ruhiy quvvati va emotsionalzaryadini yo'qotmagan taqdirdagina mukammal estetik asarga aylanishi mumkin («Ko'rgan-bilganlarim», O'zAS, 2001-yil, 23-fevral). Bu, ijodkorning asar qo'lyozmalari ustida qayta-qayta ishlashi davomida, tuzatishlar faqatgina til va uslubiy korrektsiyalarga doir bo'lmasdan, balki har gal asar mazmunining g'oyaviy va emotsional yaxlitligini – ya'ni "birinchi yozilishdagi ruhiy quvvat va sehrni" – to'liq saqlash va chuqurlashtirishga qaratilganligini anglatadi.

Har qanday yetuk adabiy asar muallifning ichki dunyosining harorati, kuchli ijodiy ilhomi, zo'r emotsional hayajoni va intellektual salohiyatining qudratidan yaratiladi. Shu ma'noda, ijodkor qalbi metaforik tarzda cheksiz ijodiy xazina sifatida tasvirlanadi. Har qanday bunday badiiy xazinaga kirish uchun avvalo uning epistemologik kalitini topish lozim. Adabiyotshunoslik va adabiy tanqidning konsensusiga ko'ra, har qanday badiiy xazinani ochuvchi – yozuvchi shaxsini va uning asarlarini tushunish, kashf etish va aksiologik baholashning asosiy hermenevtik kaliti — bu pafosdir. Buyuk rus tanqidchisi V.G. Belinskiy ta'kidlaganidek: «Pafossiz shoirni qalam olishga nima majbur etganini va unga ba'zan ancha katta asarni boshlash va oxiriga yetkazish uchun kuch va imkoniyat bergan narsa nima ekanini tushunish mumkin emas». U o'z fikrini davom ettirib, pafosning mohiyatini chuqurroq izohlaydi: «Pafosda

shoir xuddi jonli, go'zal mavjudotga ko'ngil bergandek, transsendental g'oyaga maftun bo'lganzot sifatida namoyon bo'ladi; bu mavjudot ana shu g'oya bilan ehtirosli ravishda to'lib toshadi va san'atkor bu g'oyani ongi, idroki bilan, faqatgina bir hissiyot bilan emas, balki o'z ma'naviy hayotining butun to'laligi va yaxlitligi bilan (holistik idrok orqali) mushohada etadi». Belinskiy ta'kidlaydiki, «pafos» deganda, insonning intensiv psixo-fiziologik hayajoni, butun asab sistemasining larzaga kelishi bilan bog'liq bo'lgan ehtiros tushuniladi, ammo pafos doimo inson qalbida g'oyaviy kuch bilan alangalanayotgan va uzluksiz ravishda o'sha g'oyaga intiluvchi intellektual jihatdan yo'naltirilgan ehtirosdir.

Mashhur nazariyotchi olim I.Sulton Abdulla Qodiriy ijodining pafosini – uning fundamental ma'nosini – «zamonaviylik va badiiylik» deb ta'riflagan (I. Sulton, 169-bet). Ammo, bizningcha, bu ta'rif etarli darajada asosga ega emas. Negaki, yozuvchi ijodining pafosi uning asarlari qaysi konkret tarixiy sharoitda, qanday g'oyaviy niyat bilan yaratilganiga va ijtimoiy hayotda qanday tarbiyaviy-estetik funksiyani bajarayotganiga bog'liq holda belgilanadi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, Qodiriy o'zbek xalqining XIX asrdagi hayotini mehnatkash omma boshiga tushgan “qora kunlar” sifatida tasvirlaydi. U hatto Chor Rossiyasining bu bosqini ushbu “qora kunlar”ni ikki karra kuchaytirishi mumkinligiga implitsit ishora qiladi.

Qodiriy ijodining haqiqiy pafosi o'tmishning salbiy qoldiqlarining va bugunning tragik oqibatlarining realistik tasviri orqali xalqni ushbu fojiali holatlardan tezroq xalos bo'lishga chaqirishdan iboratdir. Aynan mana shu pafos – Qodiriy asarlaridagi fikr va hissiyotning dialektik birligini, ularning asosiy g'oyaviy yo'nalishini va ijodining umumiy vektorini aniqlab beradi.

Abdulla Qodiriy ijodining pafosini noto'g'ri tushunish yoki uni sotsialistik realizmning tor doirasidan kelib chiqib talqin qilish natijasida, XX asrning birinchi yarmida ayrim tanqidchilar Qodiriyning inqilobni tushunmaganlikda, tarixiy o'tmishga murojaatini mavjud

tuzum voqeligini tasvirlashdan qochish va unga salbiy munosabatning natijasi sifatida baholagan bo'lsalar, boshqa bir guruh tanqidchilar uni inqilobning kuychisi, mavjud tuzumni madh etgan yozuvchi, deb xulosa chiqardilar. Bu ikkala yondashuvning sub'ektiv bir yoqlamaligi san'atkorga nisbatan turli bo'htonlar va asossiz ayblovlar bog'lanishiga sabab bo'ldi. Ushbu ikki xil noo'rin qarashlar adabiyotning badiiy mohiyatiga siyosiy ideologiyani singdirishga urinishning bevosita oqibatidir. Bugungi mustaqillik mafkuramiz va yuksalgan estetik saviyamiz bunday bir tomonlama talqinlarni rad etmoqda. Hayot haqiqatini va ezgu g'oyalarni kuylash, insoniylik qadr-qimmatini uchun kurashning qanchalik murakkab jarayon ekanligi yana bir bor isbotlanmoqda. Darvoqe, Abdulla Qodiriy o'z umri davomida buyuk haqiqatni izladi. Bu haqiqatni Oktabr revolyutsiyasi ham to'liq kashf eta olmadi, lekin yozuvchi uni e'tirof etishga, baxt-saodat yo'li sifatida qabul qilishga majbur bo'ldi. Uning mavjud tuzum pozitsiyasini yoqlashidagi samimiylilikni sezgir kitobxon his qilmaydi. Aksincha, "O'tkan kunlar" romanini mutolaa qilarkan, "kofirlarni", "o'rislarni" – yov sifatidagi (jumladan, "Musulmonqul istibdodiga xotima" bobidagi) tasvirlarda chuqur samimiylilik balqib turganini ochiq-oydin sezadi. Bu esa yozuvchining haqqoniy ijodiy pozitsiyasining ideologik bosim ostida ham saqlanib qolganligini ko'rsatadi.

Romanning uchinchi bo'limida tasvirlangan Yusufbek Hojining "cho'talchi beklarga" qarshi qaratilgan emotsional va keskin monologi yozuvchining bu boradagi g'oyaviy pozitsiyasining yaqqol tasdig'idir. Monologda ta'kidlanishicha:

«...Birodarlar! Rossiya imperiyasi bizning ichki parokandalik va ixtiloflarimizdan foydalanib, chegaralarimizda strategik kuch to'plamoqda. Bunday inqirozli davrda biz o'z ichki kuchimizni o'zaro nizolar bilan zaiflashtirsak, chinakam tashqi tahdidga qarshi turish imkoniyatimiz qolmaydi. Bunday vaziyatda bizning ahvolimiz qanday bo'ladi? Kun kelib kofir qo'liga tushish ehtimoli haqida fikr

yurituvchilar bormi? Yoki bunga qarshi yetarli mudofaa strategiyasini ishlab chiqqanmizmi?!»

Yusufbek Hoji "o'ruslarni" doimo o'z yaqinida sezgan holda, asarning "Qipchoqqa qirg'in" bobida o'z mushohadalarini jo'shqinlik bilan yakunlaydi va asosli, profetik bashoratlarni ilgari suradi:

«...Milliy birlikni anglamagan, faqat shaxsiy manfaat yo'lida bir-birini yemirishga moyil bo'lgan mansabparast, dunyoparast va shuhratparast opportunistlar Turkistonzaminidan yo'qolmay turib, bizning mustaqil va haqiqiy millat bo'lishimizga aqlim yetmay qoldi. Agar biz ichki nizolarga berilib, o'zaro ixtiloflarni davom ettirsak, Rossiya imperiyasining agressiv siyosati Turkistonning suverenitetiga tahdid solib, mintaqani o'z hukmronligi ostiga olishi muqarrardir; bu esa kelajak avlodlarimizni mustamlakachilik bo'yinturug'iga o'z qo'limiz bilan topshirishimizga teng bo'ladi. O'z naslini kofir hukmronligiga o'z ixtiyori bilan topshiruvchi biz kabi kognitiv defitsitga ega va strategik ko'ra olmas otalarga Xudoning la'nati albatta tushar, o'g'lim! Bobolarimizning muqaddas jasadlari dafn etilgan Turkistonzaminini tahqirlashga hozirlangan biz itlar, Albatta Yaratuvchining g'azabiga duchor bo'lurmiz! Amir Temur Kura'gon kabi dohiylarning, Mirzo Bobur kabi buyuk fotihlaming, Forobiy, Ulug'bek va Ibn Sino kabi ulug' olimlarning o'sib-unib, yuksalgan bu o'lkani halokat chuquriga tortuvchilar, shubhasiz, Ilohiy qahru g'azabga loyiqdirlar, o'g'lim! Gunohsiz bechoralami bo'g'izlab, bolalarni yetim qoldirib, xonadonlarni vayron qiluvchizolimlar – ular hatto qurtlaru qushlar, yerdan o'sib chiqqan giyohlar qarg'ishiga ham nishondir, o'g'lim!...» (259-bet).

Savollar va topshiriqlar:

1. Badiiy asar tushunchasi nima?
2. Badiiy asarda shakl va mazmun o'rtasidagi farq nima?
3. Badiiy asarda shakl qanday elementlardan iborat bo'lishi mumkin?

4. Mazmunni shakl orqali ifodalash nima uchun muhim hisoblanadi?
5. Matn tahlili: Tanlangan she'r yoki hikoyadan badiiy asar mazmunini ajrating va uni shakl orqali qanday ifodalanganini tushuntiring.
6. Shakl va mazmunni bog'lash: Qisqa hikoya yozing va unda shakl (til, uslub, kompozitsiya) bilan mazmunni uyg'unlashtiring.
7. Misol keltirish: Mashhur badiiy asardan (masalan, she'r, roman yoki drama) bir parchani tanlab, undagi shakl va mazmunning o'zaro bog'liqligini tahlil qiling.
8. Taqqoslash: Ikkita badiiy asarni tanlab, ularning shakl va mazmuni qanday farq qilishi yoki bir-birini qanday to'ldirishini yozing.

4-MAVZU. BADIY ASAR SYUJETI VA KONFLIKT

Adabiyotshunoslik lug'atlarida "syujet" atamasi fransuz tilidan kirib kelgan bo'lib, "predmet", "asosga qurilgan narsa" ma'nolarini anglatishi qayd etiladi. Nazariy jihatdan syujet badiiy shaklning yetakchi unsurlaridan biri sanalib, asarda o'zaro uzviy bog'langan hamda qahramonlar xatti-harakatlari orqali rivojlanib boradigan voqealar tizimini ifodalaydi. O'zbek adabiyotshunosligida syujet masalasi bir qator olimlar tomonidan tadqiq etilgan bo'lib, ular orasida Ibrohim Sulton, Matyoqub Qo'shjonov, Abdug'afur Rahimov, To'xta Boboyev, Hamidulla Umurov, Dilmurod Quronov kabi tadqiqotchilar alohida o'rin tutadi.

Akademik I.Sulton syujetni asarda tasvirlangan insonlar o'rtasidagi munosabatlar, qarama-qarshiliklar, xarakterning shakllanishi va rivojlanishi jarayoni bilan bog'liq holda talqin etadi. U syujetni konflikt bilan uzviy birlikda ko'radi. T.Boboyev esa syujetni adabiy asarda aks etgan hayotiy voqealar majmui hamda konkret voqealar silsilasida namoyon bo'ladigan xarakterlar tarixi va poetik fikr-tuyg'ular oqimi sifatida izohlaydi. D.Quronov syujetni qahramonlar xatti-harakatlari asosida rivojlanadigan voqealar tizimi

deya ta'riflasa, A.Rahimov uni kitobxonni muayyan muhitga olib kiruvchi hamda voqealarning shakllanish va taraqqiyot jarayonini ko'rsatuvchi hodisalar tizimi sifatida baholaydi. E.Xudoyberdiyev syujetni asardagi voqealar tizmasi bilan bog'lasa, H.Umurov unda qahramonlar hayotidagi voqealar, o'zaro munosabatlar, to'qnashuvlar va o'zgarishlar mujassamligini ta'kidlaydi. A.Ulug'ov esa syujetni asar mazmunini tashkil etuvchi qahramonlararo aloqa va munosabatlar tizimi sifatida talqin qiladi.

Mazkur nazariy qarashlar o'zaro yaqin bo'lib, bir-birini to'ldiradi. Umumlashtirib aytganda, syujet — bu badiiy asarda personajlarning o'zaro aloqalari, ziddiyatlari, xarakterlar evolyutsiyasi hamda voqealar oqimidan iborat yaxlit tizimdir. Syujet o'z mohiyatiga ko'ra butunlikni tashkil etadi va tabiiy ravishda bir necha tarkibiy qismlardan iborat bo'ladi. Asarda konfliktning yuzaga kelishi, rivojlanishi va hal etilishi syujet qurilishining asosiy bosqichlarini belgilaydi.

Syujet elementlari masalasida adabiyotshunoslar o'rtasida ayrim tafovutlar mavjud. Bir guruh olimlar (I.Sulton, D.Quronov, A.Ulug'ov) syujet besh element — ekspozitsiya, tugun, voqealar rivoji, kulminatsiya va yechimdan iborat, deb hisoblaydi. Boshqa guruh tadqiqotchilar (H. Umurov, T.Boboyev, E.Xudoyberdiyev va boshqalar) esa prolog va epilogni ham qo'shgan holda syujet yetti unsurdan tarkib topishini ta'kidlaydilar. D.Quronov prolog va epilogni ko'proq kompozitsion element sifatida baholab, ularning syujet bilan bevosita bog'liqligi har doim ham kuchli emasligini qayd etadi.

Shuningdek, syujet tiplari xususida ham turli yondashuvlar mavjud. A.Rahimov va T.Boboyev syujetni xronikali, konsentrik, retrospektiv va assotsiativ shakllarga ajratadi. H.Umurov esa xronikali, konsentrik va xronikal-konsentrik turlarni farqlaydi hamda xronikal-konsentrik syujetda bir necha yirik voqealar yo'nalishi o'zaro mustahkam bog'lanib, hayot panoramasi keng ko'lamda tasvirlanishini ta'kidlaydi. D.Quronov syujetni voqealar

o'zaro munosabatiga ko'ra xronikali va konsentrik turlarga ajratadi. E.Xudoyberdiyev esa yuqoridagilarga qo'shimcha ravishda sintetik turini ham ko'rsatadi. Biroq nazariy tasniflarning xilma-xilligiga qaramay, amaliy badiiy asarlarda syujet turlari ko'pincha sof holda emas, balki o'zaro uyg'unlashgan ko'rinishda namoyon bo'ladi.

Xulosa qilib aytganda, syujet voqelik va qahramon munosabatining o'zaro ta'siri natijasida shakllanadi. Voqealar xarakterlarni yaratmaydi yoki tayyor xarakterlar voqealarni yuzaga keltirmaydi; aksincha, ular bir-birini to'ldirgan holda rivojlanadi. Yozuvchi odatda o'zi yaxshi bilgan, hayotda kuzatgan voqealarni syujet asosiga qo'yadi hamda qahramonlarni ham shu hayotiy tajribadan tanlaydi. Ayrim asarlarda voqealar keskin rivojlanib, syujet unsurlari aniq va izchil namoyon bo'ladi, ayniqsa, yechim bosqichi muhim badiiy-estetik ahamiyat kasb etadi.

Badiiy asarlarda voqealar rivoji va qahramonlar taqdirida kutilmagan, keskin burilishlar yuz berishi syujetning dinamikasini ta'minlaydi. Bunday o'zgarishlar yangi tugunlarni yuzaga keltirib, kitobxon qiziqishini kuchaytiradi. Aynan tugun va yechim bosqichlarida xarakterlar mantiqi hamda voqea va obrazlar evolyutsiyasi namoyon bo'ladi. Biroq tugun va yechimning o'zi mustaqil ravishda xarakter taraqqiyotini ifodalamaydi; ular orqali voqealar va xarakterlar rivojining ichki mantig'i ochiladi.

Syujetni qarama-qarshiliklar, xarakterlar rivoji va voqealar oqimi sifatida talqin qilish, asosan, yirik epik va dramatik asarlarga xosdir. Lirik asarlarda esa an'anaviy ma'nodagi xarakter rivoji yoki voqealar tizimi bo'lmasligi mumkin. Shu bois syujet nafaqat voqealar silsilasi, balki tuyg'u va kechinmalar oqimi hamda ularning mantiqiy taraqqiyotini ham anglatadi.

Syujet tarkibiy jihatdan bir necha elementlardan tashkil topadi. Ekspozitsiya asardagi tugundan oldingi vaziyatni ifodalaydi; unda qahramonlar, ularning o'zaro munosabatlari va muhim sharoitlar haqida dastlabki ma'lumot beriladi. Ekspozitsiya konfliktni bevosita yuzaga keltirmasa-da, asosiy voqealarning yo'nalishini belgilaydi. U

yozuvchi niyatiga ko'ra turlicha joylashishi mumkin: to'g'ri (tugundan oldin), kechiktirilgan (voqea jarayonida) yoki teskari (asar oxirida). Masalan, Veniamin Kaverinning Ikki kapitan romanida teskari ekspozitsiya kuzatiladi. Ekspozitsiya prologga yaqin bo'lsa-da, u asarning asosiy voqealari bilan ichki birlikda bo'lishi bilan farqlanadi.

Tugun — qahramonlar o'rtasidagi asosiy to'qnashuvning boshlanish nuqtasi bo'lib, asarda qo'yilgan muammo yoki jumboqni anglatadi. Voqealar rivoji esa personajlar o'rtasidagi munosabatlarning bosqichma-bosqich o'zgarishini ifodalaydi. Bu jarayon ko'p qatlamli bo'lishi, qo'shimcha tugunlarni yuzaga keltirishi mumkin. Kulminatsiya voqealar taraqqiyotining eng yuqori cho'qqisi bo'lib, konflikt yechimiga olib keladi. Yechim esa hayotiy muammoning hal etilishi, qahramonlarga bo'lgan g'oyaviy-emotsional munosabatning oydinlashuvi bilan belgilanadi. Postpozitsiya (yoki dramatik asarlarda final) yechimdan keyingi holatni ko'rsatadi. Agar ekspozitsiya va postpozitsiya mustaqil badiiy ahamiyat kasb etsa, ular prolog va epilog shaklida namoyon bo'ladi. Epilog, odatda, yechimdan keyingi voqealarni kengroq yoritib, g'oyani chuqurlashtiradi.

Syujet orqali asarning asosiy konflikti ochiladi. Shu bois syujetni faqat shakliy hodisa deb bo'lmaydi; u mazmun bilan uzviy bog'liq bo'lib, shakl va mazmun birligini namoyon etadi. Syujet insonlar o'rtasidagi munosabatlar, ziddiyatlar, simpatiya va antipatiyalarni aks ettiradi. Ayniqsa, dramatik asarlarda syujet qurilishi alohida ahamiyatga ega bo'lib, kulminatsiya butun voqealar taraqqiyoti davomida izchil tayyorlanishi lozim.

Nazariy adabiyotlarda syujetning bir necha turlari farqlanadi. Xronikali syujetda voqealar izchil, vaqt ketma-ketligida bayon qilinadi. Bunday usul ishonarlilikni ta'minlasa-da, ba'zan naturalistik bayonchilikka olib kelishi mumkin. Masalan, Alisher Navoiyning Farhod va Shirin hamda Layli va Majnun dostonlarida voqealar qahramon hayoti izchilligida beriladi.

Retrospektiv syujetda voqealar to'g'ridan-to'g'ri ketma-ketlikda emas, balki o'tmishga qaytish orqali ochiladi. Masalan, Mikhail Sholokhovning Inson taqdiri asari retrospektiv qurilishga ega.

Konsentrik syujet (yoki tadqiqot syujeti)da voqea sabablarini tahlil qilish jarayonida hodisalar asta-sekin ochiladi. Bu tur ko'pincha detektiv asarlarga xos bo'lib, masalan, Sophoclesning Shoh Edip tragediyasida yaqqol ko'rinadi.

Assotsiativ syujet esa qahramon xotiralari, ichki kechinmalari va tasavvurlari oqimiga asoslanadi. Dastlab lirik asarlarga xos bo'lgan bu usul keyinchalik nasr va dramaturgiyada ham qo'llanila boshladi. Masalan, Chingiz Aytmatovning Asrga tatigulik kun romanida assotsiativ syujet unsurlari kuzatiladi.

Syujet va kompozitsiya o'zaro ajralmas tushunchalardir. Syujetning zaifligi kompozitsiyaning sustligiga olib keladi, shakllanmagan kompozitsiya esa syujetni barbod qiladi. Shu bilan birga, kompozitsiyaning qiymati undagi g'oyaning badiiy qimmatiga bog'liq. Kompozitsiya — voqealar, obrazlar va g'oyani muvofiq tartibda joylashtirish, asarning ichki tuzilishini tashkil etish demakdir. U barcha elementlarni yagona badiiy butunlikka birlashtiradi hamda markaziy obraz atrofida boshqa personajlarni uyg'un holda joylashtirish orqali asarning mazmunini to'laqonli ochishga xizmat qiladi.

Adabiyotshunoslikda syujet badiiy asarning eng muhim tarkibiy unsurlaridan biri sifatida talqin etiladi. "Syujet" atamasi fransuz tilidagi "predmet", "asosga qo'yilgan narsa" ma'nolarini anglatib, asarda o'zaro uzviy bog'langan hamda qahramonlar xatti-harakatlari asosida shakllanadigan voqealar tizimini bildiradi. Syujet badiiy shaklning yetakchi elementi bo'lib, asarda ilgari surilgan muammoni hayot materialli asosida badiiy tadqiq etishga xizmat qiladi. U personajlarning maqsad sari intilishi, o'zaro kurashi va faoliyati orqali yuzaga keladi.

Adabiyotshunoslikda syujet an'anaviy ravishda voqeaband va voqeaband bo'lmagan turlarga ajratiladi. Voqeaband syujetda

muayyan voqealar tizimi markazga qo'yilib, ular asosida qahramon xarakteri va dunyoqarashidagi o'sish-o'zgarishlar ochib beriladi. Voqeaband bo'lmagan syujet esa ko'proq ichki kechinmalar, ruhiy jarayonlar tasviriga tayanadi. O'zbek adabiyotshunosligida syujetni voqealar tizimi sifatida tushunish ustuvor hisoblanadi. Jumladan, Ibrohim Sulton syujetni asarda hikoya qilinayotgan hamda mazmunga asos bo'layotgan katta yoki kichik voqea sifatida izohlaydi.

Nazariy manbalarda syujetning to'rt asosiy tipi ko'rsatiladi: xronikal, retrospektiv, konsentrik va assotsiativ. Xronikal syujetda voqealar vaqt ketma-ketligida, izchil tarzda bayon qilinadi. Bunday qurilish ishonarlilikni ta'minlaydi. Masalan, Alisher Navoiyning Farhod va Shirin dostonida voqealar izchil ravishda tasvirlanadi. Retrospektiv syujetda esa voqealar ketma-ketligi buzilib, muayyan nuqtada to'xtalib, qahramonlarning o'tmishiga murojaat qilinadi. Konsentrik (yoki tadqiqot) syujetda hodisa sabablarini ochish jarayonida voqealar asta-sekin jonlanadi; bunda voqea to'g'ridan-to'g'ri hikoya qilinmaydi, balki tahlil orqali ochiladi. Assotsiativ syujet esa qahramonning ichki dunyosi, xotiralari, tuyg'u va kechinmalar oqimiga asoslanadi; dastlab lirik asarlarga xos bo'lgan bu usul keyinchalik epik va dramatik asarlarda ham qo'llanila boshlagan.

Syujet bir necha tarkibiy qismlardan iborat: ekspozitsiya, tugun, voqealar rivoji, kulminatsiya va yechim. Ekspozitsiya (lotincha "tushuntirish") asarda voqealar kechadigan makon, davr, ijtimoiy muhit va qahramonlarning shart-sharoitini tanishtiradi. U asarning turli joyida kelishi mumkin. Tugun — qahramonlar o'rtasidagi ziddiyatning yuzaga kelishi, konfliktning boshlanish nuqtasidir. Tugundan so'ng voqealar bosqichma-bosqich rivojlanib boradi. Kulminatsiya — konflikt eng keskinlashgan, voqealar taraqqiyotining cho'qqi nuqtasi. Yechim esa asosiy voqealar rivojining yakuni bo'lib, konflikt hal etiladi.

Syujet bilan kompozitsiya o'zaro uzviy bog'liqdir. Kompozitsiya (lotincha "tartibga solish, tuzish") — mazmunni ifodalash uchun

shakl unsurlarini muvofiq ravishda uyushtirish jarayonidir. U asardagi barcha elementlarni yagona badiiy butunlikka birlashtiradi va ortiqcha unsurlarga yo'l qo'ymaydi. Syujet va kompozitsiya uyg'unlashganda asarning badiiy ta'sir kuchi ortadi, hayotiylik va estetik mukammallik ta'minlanadi. Masalan, Xurriyat Xudoymurodovanning Bodom gullayveradi hikoyasi xronikal syujet asosida qurilgan. Asar boshida qishloq manzaralari tasviri ekspozitsiyani tashkil etadi. Qahramon Zeboning buloqqa qatnashi voqealar rivojining boshlanishidir. Uning Yo'lchi ismli yigit bilan uchrashuvi tugunni yuzaga keltiradi. Keyinchalik sel kelishi va Yo'lchining halok bo'lishi kulminatsiya hamda yechim vazifasini bajaradi. Asar xotimasida esa vaqt o'tishi bilan makon va qahramon ruhiyatidagi o'zgarishlar tasvirlanadi.

Xulosa qilib aytganda, syujet — qahramonlar hayotidagi voqealar, ularning o'zaro munosabatlari, ziddiyatlari va xarakter rivojini o'z ichiga olgan murakkab tizimdir. Syujet va kompozitsiyaning uyg'unligi asarning g'oyaviy-estetik qimmatini belgilaydi. Bu jihatni Maxim Gorkiy ham ta'kidlab, syujetni insonlar o'rtasidagi munosabatlar, qarama-qarshiliklar hamda xarakterlarning tarixiy shakllanish jarayoni bilan bog'liq holda izohlagan.

Savollar va topshiriqlar:

1. Badiiy asar syujeti nima?
2. Syujet va fabula o'rtasidagi farq nima?
3. Badiiy asarda konflikt nima va uning turlari qanday?
4. Konflikt syujetni rivojlantirishda qanday rol o'ynaydi?
5. Syujetni aniqlash: Tanlangan hikoya yoki roman bo'yicha syujetning asosiy bosqichlarini aniqlang: boshlanish, rivojlanish, cho'qqi nuqtasi, yakun.
6. Konfliktni tahlil qilish: Hikoya yoki roman bo'yicha asosiy konfliktni toping va u qaysi turga kirishini (ichki yoki tashqi) tushuntiring.

7. Syujet yaratish: O'z qissangiz yoki hikoyangizni yozing va unga aniq bir konflikt qo'shing. Hikoyaning syujetini bosqichma-bosqich yozing.
8. Taqqoslash: Ikkita badiiy asardagi konfliktlarni taqqoslang: ular qaysi jihatlari bilan o'xshash va qaysi jihatlari bilan farq qiladi, syujetga qanday ta'sir qiladi.

5-MAVZU. BADIY ASAR KOMPOZITSIYASI. EPIK ASAR KOMPOZITSIYASI

Badiiy asarda shakl unsurlarini mazmunni to'laqonli ifodalash va shakllantirishga xizmat qiladigan tarzda tartibga solish kompozitsiyaning asosiy vazifasi hisoblanadi. "Kompozitsiya" (lotincha "tartibga keltirish", "tuzish") asardagi barcha elementlarni shunday uyushtiradiki, natijada unda ortiqcha yoki befoyda unsur qolmaydi. Har bir qism umumiy butunlik doirasida muayyan g'oyaviy-badiiy yukni bajaradi va o'z funksiyasiga ega bo'ladi. Kompozitsiyaning markaziy qismini, odatda, syujet tashkil etadi. Biroq badiiy asar faqat voqealar tizimidangina iborat emas; unda rivoya, tafsilot, peyzaj, portret, interyer, lirik chekinish, qistirma epizod kabi syujetdan tashqari elementlar ham muhim o'rin tutadi. Yozuvchi asar tuzilishini belgilash jarayonida bu unsurlarni o'z o'rnida va me'yorida qo'llashi, ularni butunlik bilan mustahkam bog'langan holda joylashtirishi zarur. Shuningdek, ijodkor asarni yaratish chog'idayoq o'qish jarayonini ham nazarda tutadi; aynan shu omil kompozitsion qurilishda yaqqol namoyon bo'ladi.

Voqeabandlik epik turning yetakchi xususiyati sanaladi. Epik asarlarda makon va zamonda kechuvchi voqealar tasvirlanib, ular muallif yoki hikoyachi-personaj tomonidan bayon qilinadi. Shu sababli epik asarlarda rivoya, tavsif va dialog o'zaro uyg'unlashgan holda keladi. Ularning barchasi birgalikda o'quvchi tasavvurida badiiy voqelikni jonli va obrazli tarzda gavdalantirishga xizmat qiladi. An'anaviy ravishda eposda rivoya yetakchi mavqega ega bo'lib, aynan uning vositasida dialog va turli tafsilotlar (peyzaj, portret, buyumlar

tasviri va boshqalar) asar tarkibiga kiritiladi. Rivoya ushbu unsurlarni yagona badiiy butunlikka birlashtiradi.

Epik turning tarixiy taraqqiyoti davomida rivoyaning salmog'i nisbatan kamayib, dialog va tasviriy tafsilotlarning ahamiyati ortib boradi. Masalan, xalq og'zaki ijodiga mansub ertak, rivoyat va hikoyatlarda rivoya asosiy o'rinni egallasa, dialog va tafsilotlar cheklangan darajada bo'ladi. Keyingi bosqichlarda esa eposda dialog va tasvir vositalari kengayib, badiiy voqelik yanada mukammalroq ifodalanadi. Bu holat adabiyotning boshqa san'at turlari bilan o'zaro aloqasi va ularga xos ifoda usullarini o'zlashtirishi natijasida tasvir imkoniyatlarining kengayishi bilan izohlanadi.

Kompozitsiya asosiy badiiy vositalardan biri bo'lib, u yozuvchining g'oyaviy maqsadi asosida tanlangan hayotiy voqea-hodisalarni tasvirlashga, personajlarning o'zaro aloqa va munosabatlarini izchil bayon etishga xizmat qiladi. Agar asarda yozuvchi maqsadi, g'oyaviy pozitsiyasi izchil va aniq bo'lmasa, kompozitsiyasi mukammal chiqmaydi. Shuning uchun badiiy asardagi har bir detal, epizod yoki vosita doim biror narsaga xizmat qiladi, bir-biri bilan uzviy bog'langan bo'ladi. Ayniqsa, asar kompozitsiyasida materiallarning izchillik bilan joylashtirilishi muhim ahamiyatga egadir. Materiallarning joylashtirilishini bilish esa yozuvchining badiiy mahoratini bilishga yordam beradi. Badiiy asarda materiallarning izchillik bilan tartibli joylashtirilishidan tashqari, ularning hajmiga ham ahamiyat beriladi. Badiiy asarda ayrim materiallar asosiy, ayrimlari ikkinchi darajali planda beriladi, ba'zi obrazlarning tashqi qiyofasi, o'y-fikr va histuyg'ulari, yashash sharoitlari batafsil, ba'zilariniki esa qisqa yoritiladi. Epik asarlarda materialni qismlarga bo'lish prinsipi muhim o'rin tutadi. Ko'pgina epik asarlar qismlarga, qismlar esa, o'z navbatida, yana bilimlarga ajraladi. Albatta, yozuvchi materialini qism va bo'limlarga bolishda ma'lum bir maqsadni ko'zda tutadi. Asarni qism va bo'limlarga bo'lish masalasi avtorning turmush hodisalarini aks ettirish xarakteriga, asarning janr xususiyati va unda qo'yilgan problemaga, yozuvchining

badiiy uslubiga bog'liqdir. Chunonchi, «Qutlug' qon» romanining kompozitsiyasi uning mazmuniga mos bo'lib, Oybekning yuksak badiiy mahorat egasi ekanligidan dalolat beradi. «Qutlug' qon» o'n sakkiz bobdan iborat. Har bobning o'zi hikoya va epizodlardan tashkil topgan hamda g'oyaviy mazmuni jihatidan o'zaro uzviy bog'langan. Poetik, epik va dramatik asar kompozitsiyasi bir-biridan farq qiladi. Alisher Navoy «Farhod va Shirin» dostonida o'zi yashagan davr-XV asr hayoti lavhalarini aks ettirar ekan, unda xalqning tinchlik, farovon turmush, obodonchilik haqidagi orzu-umidlarini ifodalash uchun dostonni kirish qismidan tashqari 53 bobga ajratadi. Bu boblar bir-biri bilan uzviy bog'lanib, bir butunlikni tashkil etadi. Shoir bu boblarda Farhod va Shirinning boshidan kechirgan sarguzashtlarini, hayoti va ezgu niyat yo'lida olib borgan kurashlarini yoritish bilan dostonning g'oyaviy mazmunini ochadi. Natijada doston syujeti murakkab, tematikasi keng va mazmuni rang-barang asar bo'lsa ham, uning kompozitsiyasi asar syujeti qurilishining izchilligini ta'minlagan. Shunday qilib, kompozitsiya asar mazmunini eng mukammal tusda reallashtiruvchi shakliy kategoriya bo'lib, ijodiy metod, adabiy yo'nalish, oqim va ularga xos ijod prinsiplari bilan bog'liq holda namoyon bo'ladi. Shu nuqtai nazardan hozirgi adabiyotga nazar tashlasak, kompozitsiya tushunchasi bir qancha usul va vositalar hisobiga boyidi. Masalan, hozirgi adabiy asarlar qurilishida qo'llaniladigan avtor xarakteristikasi, ichki va tashqi monolog, dialog, xotira, lirik chekinish, ruhiy iztirob, tush ko'rish, o'z-o'zini baholash kabi usullar shular jumlasidandir. Badiiy asarlarning bevosita mazmunini tashkil etgan, o'zaro bog'langan va rivojlanib boruvchi hayotiy voqyealar sistemasi syujet deb ataladi. Syujet xarakter bilan uzviy bog'liq bo'lib, badiiy ijodda muhim o'rin tutadi. Syujet badiiy ijodning barcha tur va janrlarida mavjud. Syujet xarakter bilan voqyealar o'rtasidagi munosabatni ifodalaydi. Haqiqatdan, syujet personajlar harakati tufayli shakllanadi. Se'riy asarda, ayniqsa, kichik she'riy asarda syujet prozaik asarga qaraganda yashirinroq bo'ladi. Syujet ekspozitsiya, tugun, voqyealar

rivoji, kulminatsiya va yechim kabi elementlardan tashkil topadi. Bularning hammasi badiiy asar syujetining tarkibiy qismlari bo'lib, asar kompozitsiyasida muhim rol o'ynaydi.

Badiiy asarlarda voqealar borishida, xarakterlar taqdirida birdan kutilmagan keskin o'zgarishlar bo'ladi. Bu esa asarda yangi-yangi tugunlarni keltirib chiqaradi, kitobxonda qiziqishni kuchaytiradi. Ana shu tugun va yechimlarda xarakterlar mantiqi, voqea va xarakterlar rivojlanishi tarixi namoyon bo'ladi. Tugun va yechimlar o'zo'zidan xarakterlar rivojlanishini ko'rsatmaydi. Xarakterlar va voqealarning rivojlanishi tarixi ana shu momentlar vositasida ochiladi. Syujetni qarama-qarshiliklar, xarakterlarning rivojlanishi tarixi, asardagi voqealar oqimi deb ta'riflashda asosan yirik nasriy va dramatik asarlarga xos xususiyatlar ko'zda tutilgan. Vaholanki, lirik asarlarda xarakter bo'lmaydi. Bo'lganda ham ularning rivojlanishi tarixi ko'rsatilmaydi, kichik janrlarda voqealar berilmasligi, ularning oqimi ko'rsatilmamasligi mumkin. Shuning uchun ham syujet faqat asardagi voqealar oqimi, xarakterlarning rivojlanish tarixigina emas, asardagi tuyg'u va kechinmalar oqimi, ularning rivojlanish mantiqi hamdir. Syujet elementlari: - ekspozitsiya (bayon qilish, izohlamok) - syujetda tugundan oldin keladigan vaziyatdir. Ekspozitsiyada qahramonlar, ularning o'zaro munosabati, asosiy hodisalar to'g'risida ma'lumot, axborot berilib, ular bilan kitobxonni tanishtirishdir. Ekspozitsiyaning o'zi hali asosiy voqeani, asar konfliktini keltirib chiqarmaydi. Shunday bo'lsa ham u asardagi asosiy voqealarning xarakter va yo'nalishlarini belgilaydi. Ekspozitsiyaning qaerda kelishi yozuvchi niyatiga bog'liq. Shunga ko'ra ekspozitsiya turlicha bo'ladi: to'g'ri, kechiktirilgan, teskari. To'g'ri ekspozitsiya tugundan oldin keladi. Kechiktirilgan ekspozitsiya tugundan keyin voqea ichida yoki undan oldin keladi. Teskari ekspozitsiya esa asar oxirida keladi (V.Kaverin «Ikki kapitan»). Ekspozitsiya prologga yaqin turadi. Biroq prologdan farqli ravishda asarning asosiy voqeasi bilan ichki birlikka ega bo'ladi.

Tugun - qahramonlar o'rtasidagi to'qnashuvning boshlanishi, asarda qo'yilgan jumboqdir. Asar voqealari ana shu jumboqning yechilishi bilan tugaydi. Voqealar rivoji - personajlar o'rtasidagi munosabatlardagi o'zgarishlar. Voqealar rivoji ko'p qatlamli, ko'p bosqichli bo'lishi mumkin. Yangi tugunchalar, bir tomondan, asosiy tugunni yanada murakkablashtirsa, ikkinchi tomondan, asosiy tugun yechilishining bosqichlari rolini o'ynaydi. Bunda qahramonning oldingi tarixi, keyingi tarixi, tipik, tormozlanish, sir saqlash, topishish, kutilmagan o'zgarish kabi lahzalar ham bo'lishi mumkin. Kulminatsiya - voqealar rivojining eng yuqori nuqtasi, konfliktning yechilishiga olib keladigan hayot va munosabatlar holatidir. Yechim - hayotiy masalaning hal etilishi natijasidir. Yechim qahramonlarga munosabatni oydinlashtiradi, g'oyaviy va emotsional munosabatlarni o'tkirlashtiradi. Yechimda konflikt va voqealardan kelib chiqadigan g'oya ifodalanadi. Postpozitsiya (tugallanma) - dramatik asarlarda esa final deyiladi. Bunda kurash natijasidagi kuchlarning joylashuvi ko'rsatiladi. Ekspozitsiya bilan postpozitsiya mustaqil g'oyaviy-badiiy darajaga ko'tarilsa, u prolog va epilog bo'ladi. Umuman, tugallanma personajlarning yechimdan keyingi holatidir. Prolog - ekspozitsiya rolini o'ynaydi. Shu bilan birga, prologda tugun beriladi. Bu tugun kuchliroq bo'ladi. Epilog - echimdan kengroq bo'lib, unda echimdan so'nggi qahramonlar taqdiri ko'rsatiladi. Epilog g'oyani yana ham chuqurlashtiradi. Ba'zan syujetni ham shaklga kiritishadi. Biroq syujetni butunlay shaklga kiritib bo'lmaydi. Asarning asosiy konflikti syujetda ochiladi. Demak, syujet faqat shakl emas, mazmunga ham aloqadordir. Syujetda shakl bilan mazmun birlikda namoyon bo'ladi. Hayot kolliziyalarini bevosita ochadigan san'at turlaridagina syujet bo'ladi. Me'morchilik, xoreografiya va musiqaning ayrim turlarida syujet bo'lmaydi. Syujetda odamlarning o'zaro munosabatlari, simpatiya va antipatiyalari, ziddiyatlar aks etadi. Voqealarni dinamik ilg'ay olishda syujet qurish mahorati ko'rinadi. Ayniqsa, dramada syujet qurish masalasi muhimdir. Dramada kulminatsiya butun voqealar taraqqiyoti jarayonida

tayyorlanishi kerak. Syujet qiziqarli bo'lishi, quruq bo'lmasligi kerak. Syujet keskinligini qiziqarlilik bilan almashtirish ayrim asarlarni syujetdan voz kechishga olib keladi. zamonaviy syujet katta ahamiyatga ega bo'ladi. Mavjud ilmiy va o'quv adabiyotlarida syujetning ikki turi haqida gapiriladi. Aslida esa, syujetning quyidagi to'rt turi bor: xronikali, retrospektiv, konsentrik va assotsiativ. Xronikali syujetda voqealar bir boshdan boshlanib, birin-ketin hikoya qilinadi. Xronikali syujet ishonarli bo'ladi. Biroq syujetning bu turi doim ham qulay vosita bo'la olmaydi, chunki xronikaning o'zi syujet bo'la olmaydi. Xronikalilik ko'pincha naturalistik bayonchilikka olib keladi, yorqin obrazlar yaratishga imkon bermaydi. Masalan, Navoiyning «Farhod va Shirin», «Layli va Majnun» dostonlarida, Ayniyning «Esdaliklar»ida, P.Tursunning «O'qituvchi»sida voqealar qahramoning tug'ilishidan, to ma'lum yoshigacha beriladi. Biroq bu asarlarning kompozitsion qurilishi, voqealarni tanlash, saralash, umumlashtirish va ularni badiiy ifodalash mahorati, ularni joylashtirish, ya'ni kompozitsiya shunga olib keladiki, bu asarlarni o'qigan kishi unda ortiqcha narsa yo'q, barcha voqealar badiiy-estetik va ijtimoiy qimmatga egadir, degan xulosa chiqadi. Ularda e'tiborga loyiq va qiziqarli syujet hosil qilinadi.

Retrospektiv (orqaga qaytuvchi) syujetda voqealar bir boshdan birin-ketin hikoya qilinmay, balki voqeaning ma'lum joyida to'xtatib qo'yilib, uning o'tmishiga, oldingi voqealarga murojaat qilinadi. Ba'zi asarlar umuman ana shunday orqaga qaytishga asoslansa, ayrim masalalarda vaqti-vaqti bilan voqealar hamda qahramonlarning o'tmishiga qaytib turiladi. Masalan, M.Sholoxovning «Inson taqdiri» qissasi butunicha orqaga qaytishga asoslangan. A.Qodiriyning «Mehrobdan chayon» romanidagi Solih Mahdumning o'tmishi tasviri, H.Olimjonning «Zaynab va Omon»idazaynab bilan Omonning o'tmishi, O'.Hoshimovning «Tushda kechgan umrlar» romanida komissar va T.Malikning «Shaytanat» qissasida bosh qahramoni Asadbekning o'tmish hayoti tasviri kabilar vaqti-vaqti bilan orqaga qaytish namunasi bo'ladi. Kontsentrik syujet tadqiqot syujet ham

deyiladi. Unda voqea hikoya qilinmaydi, o'tmishga ham murojaat qilinmaydi. Kontsentrik syujetda biror hodisaning sabablari tahlil qilish jarayonida sodir bo'lgan voqealar kitobxon ko'z o'ngida jonlanadi. Masalan, O'.Umarbekovning «Yoz yomg'iri» qissasi boshida Chorsudan Mo'nisning jasadi topiladi. Uning qanday o'ldirilganligini yozuvchi ham, kitobxon ham, asar qahramonlari ham hikoya qilib bermaydilar. Jinoyat sabablarini tekshirish jarayonida kitobxon ko'z o'ngida sodir bo'lgan voqealar jonlanadi. Sofoklning «Shoh Edip», O.Abdu'llinning «O'n uchinchi rais» dramalari, H.G'ulomning «Mash'al», O.Yoqubovning «Larza», O'.Umarbekovning «Fotima va Zuhra», O'.Hoshimovning «Tushda kechgan umrlar», T.Malikning «Shaytanat» kabi asarlari ham syujetning ana shu turiga asoslanib qurilgan. Chunki kontsentrik syujet ko'pincha detektiv asarlar uchun xos bo'ladi. Assotsiativ syujet ilgarilari asosan lirik asarlar uchun xarakterli bo'lib, lirika tashqi hodisalarga shoirning munosabati yoki tashqi hodisalar ta'sirida shoir Shaxsida tug'ilgan tuyg'u va kechinmalarga asoslanardi. Hozirda syujet qurishning assotsiativ usuli yirik nasriy va dramatik asarlar uchun ham xos bo'lib qolmoqda. Bunday asarlarda hikoya qilinmaydi, balki qahramonning xotiralari, o'yxayollari, tasavvurlari oqimi beriladi. Masalan, A.Muxtorning «Davr mening taqdirimda», «Chinor», S.Anorboevning «Umr», Ch.Aytmatovning «Alvido, Gulsari», «Asrga tatigulik kun», O'.Umarbekovning «Shoshma quyosh», O.Yoqubovning «Ko'hna dunyo» asarlari assotsiativ syujet asosida qurilgan. Lirik poemalar syujeti ham assotsiativ usulga asoslanadi.

Asarda har bir personaj o'z xarakteri va vazifasiga ega bo'ladi. Ularning barchasi asosiy narsaga, ya'ni voqealar rivojiga birlashtiriladi va shu bilan asar syujetini ochishga xizmat qiladi. Syujet bilan kompozitsiya ajralmasdir. Syujet bo'shligi kompozitsiyaning bo'shlig'ini keltirib chiqaradi. Aniq Shakllantirilmagan bo'sh kompozitsiya esa syujetni halok qiladi. Biroq yaxshi ishlangan kompozitsiyaning o'zi ham muvaffaqiyat keltirmaydi. Kompozitsiyaning qimmatini g'oyaning qimmatini bilan

belgilanadi. Yaxshi kompozitsiyada ifodalangan g'oya syujetni ham yaxshilaydi. Demak, syujet asar mazmunini ochish shaklidir. Kompozitsiya - voqealar, obrazlar va asosiy g'oyani ochishga xizmat qiladigan vositalarning joylashtirilishi, me'yor va nisbatidir. Kompozitsiya - asarning qurilishi, tuzilishi, uning strukturasidir. Kompozitsiya - asardagi barcha qismlarni uyushtiruvchi muvofiqlikdir, alohida elementlarning, voqea va epizodlarning joylashishi, elementlarning bir butunga xizmat qildirilishidir. Kompozitsiya markaziy figurani belgilab olib, so'ng boshqa personajlarni uning atrofida joylashtirishdir.

Bugungi adabiyot insonning taqdiri, kechmishi, ichki olami hech bir qolipga sig'maydigan hodisa ekanini, har bir odam o'ziga xos murakkab dunyo ekanini tushunishda va ko'rsatishda tobora ilgarilab bormoqda. Unda borliq, tabiat, onazamin muammolarini, mavjud turmush hodisalarini, inson qalbini badiiy idrok qilish, tadqiq etish tendensiyasi teranlashib bormoqda. Adabiyotda hayot va inson obrazini talqin etishda yangicha o'zgarishlar, yangicha tendensiyalar paydo bo'lishga sabab nima? Avvalo, aytish kerakki, adabiyot bu hayot ifodasi. Shunday bo'lgandan keyin ijtimoiy-ma'naviy hayotda yuz bergan barcha yangiliklar, o'sish, o'zgarishlar adabiyotda aks etishi, o'z in'ikosini topishi tayin. Ijtimoiy-iqtisodiy turmushdagi taraqqiyot esa inson xarakterini, uning dunyo haqidagi tasavvurini, talab va ehtiyojlarini doimo o'zgartirib boradi. Hayot va inson shaxsi murakkabliklarini badiiy tadqiq etib ko'rsatishda ijtimoiy, ma'naviy-axloqiy masalalarning ich-ichiga kirib borishda, ulardagi ziddiyatlarni ochib berishda roman va qissa janri katta imkonga ega. Ammo, bu hikoyaning yoki poeziya, dramaturgiyaning adabiy jarayondagi, uning rivojidagi muhim rolini kamsitmaydi. Chunki adabiyotdagi hamma janrlar o'z o'rniga, o'z salmog'iga, qadriga ega. Hozirgi kunda roman prozaning eng istiqbolli janri sifatida hayotning ijtimoiy-tarixiy, ma'naviy-axloqiy muammolarini keng ko'lamda, falsafiy yo'nalishda, butun murakkabliklari bilan badiiy ifodalab ko'rsatishda yetakchilik qilmoqda deyish mumkin. Roman

“zamondan oziqlanadi, zamon esa undan o‘z qiyofasini qidiradi, uning vositasida o‘zini yanada yaxshiroq anglashga harakat qiladi”². Bu ayni haqiqatdir. Chunki romandazamon va davr qiyofasi o‘z ifodasini topadi. Bu yerdazamonningzamidida insonlar yotganini, tadqiqotchi shuni nazarda tutgani aniq. Ulug‘bek Hamdamning romanlarini o‘qigan kishi bunga ishonch hosil qiladi. Uning “Muvozanat” romanida muhim bir hayotiy va falsafiy haqiqat yorqin badiiy aks ettirilgan. Shuningdek, aytish mumkin, Ulug‘bek Hamdamning har bir asari o‘ziga xos syujetkompozitsion xususiyatlarga ega. Ushbu asarlarning g‘oyaviy badiiy saviyasini ko‘rsatish va baholashda syujet va kompozitsiyasini o‘rganish katta ahamiyat kasb etadi. Badiiy ijodda syujet va kompozitsiya masalalari qadim-qadimdan olimlar, ijodkorlar diqqatini o‘ziga tortib keladi.

O‘zbek adabiyotshunoslaridan I.Sultonov, M.Qo‘shjonov, B.Imomov, S.Mamajonov, O.Sharafiddinovlarning badiiy asar syujeti va kompozitsiyasi xususida qimmatli fikrlari mavjud bo‘lib³, bular hozirgi milliy adabiyotimizda yaratilayotgan badiiy asarlarning g‘oyaviy-badiiy xususiyatini o‘rganishda dasturulamal bo‘lishi shubhasizdir. Syujet deganda asar qahramoni hayotidagi voqealar va ana shu jarayondagi aloqalar, munosabatlar, to‘qnashuvlar, o‘sinh-o‘zgarishlar tushuniladi. Badiiy asarda syujetning yaratilishini g‘oyaviy mazmun boshqaradi, g‘oyaviy mazmun talabiga uyg‘un holda xarakterlar namoyon bo‘ladigan hayot ziddiyatlarini umumlashtiradigan voqealar silsilasi kashf etiladi. Qahramonlarning o‘zaro murakkab munosabatlari asar syujetini tashkil etadi. Qahramonlarning o‘zaro munosabatlari esa voqea-hodisalarda namoyon bo‘ladi. Realistik asarda tasvirlangan har bir voqea-hodisa qahramon xarakterining u yoki bu jihatini ochishga xizmat qildiriladi. Shu ma’noda syujet qahramon xarakterini ochishga xizmat qiladigan asosiy vosita yoki asar qahramonlari xarakterlarining shakllanish jarayonidir. Badiiy asar syujetida xarakterlar mantig‘i bo‘ladi.

² Зондиев Л. Тропы времени. - М., 1984. Стр. 3-4

³ Boboyev T. Adabiyotshunoslik asoslari. T., «O‘zbekiston», 2002, 468-bet 157

Chinakam san'at asarida voqealar, albatta, qahramon xarakterini ochishga bo'ysundiriladi. Badiiy asarlarda voqealar silsilasi muayyan bosqichlar bilan o'sib borishi yaqqol ko'zga tashlanadi. Ularning har biri turli ilmiy tushunchalar bilan yuritiladi. Hayot va jamiyatdagi barcha o'zgarishlarning asosi inson tafakkuridir. Tafakkurda o'zgarish bo'lmas ekan, ijtimoiy hayotda ham o'zgarish bo'lishi dushvor. Mustaqillikning qo'lga kiritilishi ham shuning mahsulidir. Ma'lumki, o'z navbatida har bir jamiyat o'z muammosini yuzaga keltiradi, shunga muvofiq insoniyatning hayotga qarash tarzini ham o'zgartiradi. Bu ruhiyat bilan bog'liq masaladir. 70 yil davomida ma'naviyat, milliy axloq asosi bo'lgan dinidan, o'tmishda o'zini kim bo'lganligini namoyon qilish qudratiga ega bo'lgan tarixi, milliy qadriyatlaridan mahrum bo'lgan xalq istiqloldan keyin bunga muyassar bo'lgach, unda o'zidan, o'z millatidan g'ururlanish tuyg'usi yuzaga keldi. Chunki u ruhsizlikdan qutuldi, ruhi ozod, hur bo'ldi. Ruhi hur odamning yuragi botir bo'ladi. U hamma narsani yorqin ko'radi, mohiyatini to'g'ri anglaydi. Ulug'bek Hamdamning "Muvozanat" romanida ana shu jihatlarga alohida e'tibor beriladi. "Muvozanat" romanida yurtimizning endigina Mustaqillikka erishgan paytida oddiy xalqning turmush qiyinchiliklari, achchiq-chuchuklari va hayot ziddiyatlari aks ettiriladi. Asosan, tarix fani o'qituvchisi Yusufning halol mehnati orqali biri ikki bo'lmasligi va keyinchalik halolligi tufayli erishgan yutuqlari hamda uning do'stlari Said va Mirazmning tanish-bilishchilik hamda pora ortidan orttirgan boyliklari bir umrlik emasligi orqali asarning asosiy g'oyasi ochib beriladi.

Savollar va topshiriqlar:

1. Badiiy asar kompozitsiyasi nima?
2. Epik asar kompozitsiyasi qanday xususiyatlarga ega?
3. Badiiy asarda kompozitsiyaning asosiy qismlari qaysilar?
4. Epik asar kompozitsiyasida syujet va voqealar qanday tartibda joylashadi?

5. Syujetni aniqlash: Tanlangan epik asar (roman yoki doston) bo'yicha kompozitsiyaning asosiy bosqichlarini ajrating: kirish, voqealarning rivojlanishi, cho'qqi nuqtasi, hal qiluvchi voqea, yakun.
6. Diagramma tuzish: Epik asarning syujeti va voqealar zanjirini grafik shaklda chizing va har bir bosqichni qisqacha izohlang.
7. Kompozitsiya yaratish: Qisqa epik hikoya yozing va unga aniq kompozitsion tuzilma qo'shing: boshlanish, voqealar rivoji, cho'qqi, yakun.
8. Tahlil qilish: Mashhur epik asardan bir parchani olib, uning kompozitsiyasini tahlil qiling: voqealar qanday ketma-ketlikda berilgan va bu syujetga qanday ta'sir qiladi.

6-MAVZU. LIRIK ASAR KOMPOZITSIYASI

Lirika (yunoncha *lyra* — qadimgi yunonlarning rubobga o'xshash musiqa asbobi nomidan olingan) badiiy adabiyotning uch asosiy turidan biri bo'lib, epos va drama qatorida turadi. Qadimda odamlar lyra chalib, qo'shiq va she'rlar kuylaganlar, shu bois bunday asarlar lirika deb atalgan. Lirika hayotdagi voqea va hodisalar ta'sirida tug'ilgan insonning ichki kechinmalari, his-tuyg'ulari va fikrlari orqali borliqni aks ettiradi. Unda shaxsning ruhiy dunyosi hamda shu kayfiyatni yuzaga keltirgan hayotiy sharoitlar namoyon bo'ladi.

Lirik asarlar ko'pincha hajman kichik bo'lsa-da, hayotni badiiy va obrazli tasvirlashning barcha xususiyatlarini o'zida mujassam etadi. Ularda alohida, individual kechinmalar orqali umumiy, tipik tuyg'ular ifodalanadi. Shoir shaxsiy his-tuyg'ularini bayon etar ekan, ularni badiiy umumlashtirish darajasiga ko'taradi. Agar badiiy fantaziya bo'lmasa, lirik asar shunchaki kundalik yozuv darajasida qolib ketardi. Shuning uchun fantaziya lirikaning muhim belgilaridan biridir. Shoir voqelikni ilg'or ijtimoiy g'oyalar nuri bilan yoritib, o'quvchiga ma'naviy ta'sir ko'rsatadi.

Lirik asarning tuzilishida odatda uch qism bo'ladi: avval asosiy fikr beriladi, keyin mavzu qo'shimcha motivlar bilan kengaytiriladi, so'ng xotima qismida fikr va tuyg'ular yakunlanadi. Xotimada asarning mazmuni umumlashgan holda ifodalanadi. Masalan, Hamid Olimjonning "O'rik gullaganda" she'rida asosiy g'oya yorqin va obrazli misralar orqali ifodalangan.

She'riy shakl lirikaning eng muhim belgisi bo'lib, u his-hayajonlarni ta'sirchan ifodalashga xizmat qiladi. Ohangdorlik va musiqiylik lirik asarning asosiy xususiyatlaridandir, shuning uchun u go'yo kuylash uchun yaratilgandek taassurot qoldiradi. Lirikaning qadimiy ko'rinishlari xalq qo'shiqlari, ashula va laparlar hisoblanadi. Sharq mumtoz adabiyotida, jumladan, o'zbek mumtoz she'riyatida g'azal, qasida, murabba, muxammas, musaddas, ruboiy va qit'a kabi janrlar keng tarqalgan.

Bugungi kunda lirika mazmuniga ko'ra fuqarolik (siyosiy), falsafiy, intim (shaxsiy) hamda peyzaj lirikasi kabi turlarga bo'linadi. Ularning barchasida inson hayoti, muhabbat va nafrat, quvonch va iztirob kabi tuyg'ular aks etadi. Chunki har qanday badiiy asarning markazida inson, uning hayoti va jamiyat hamda tabiatga munosabati turadi. Insonning turli hodisalarga bo'lgan qarashlari natijasida rang-barang lirik manzaralar yuzaga keladi: ijtimoiy masalalarga munosabat fuqarolik lirikasida, tabiat tasviri esa peyzaj lirikasida ifodalanadi.

Badiiy obraz oddiygina voqelikning tashqi ko'rinishi emas, balki mazmun va shakl birligida umumlashgan hayot hodisalarini ifodalovchi estetik hodisadir. U haqiqatning shunchaki nusxasi bo'lmay, uni badiiy idrok va baholash asosida qayta yaratilgan shaklidir. Shu bois obrazlilik ko'pincha badiiylik tushunchasi bilan sinonim sifatida qo'llanadi. Rus adabiyotshunosi Vissarion Belinskiy badiiy obraz nafaqat hayotni tasvirlashini, balki muallifning unga munosabati va bahosini ham ifodalashini ta'kidlagan. Demak, obraz san'atning ichki harakatlantiruvchi kuchi, uning o'zagi hisoblanadi. Agar asarda badiiylik bo'lmasa, u oddiy matnga aylanib qoladi.

Iqtidorli ijodkor esa so'zlarni shunday tizadiki, ular orqali betakror obrazlar yuzaga keladi; bu esa obrazli tafakkurni talab qiladi.

Adabiyotshunos Dilmurod Quronov badiiy obrazni adabiyot va san'atning olam hamda insonni badiiy anglash vositasi sifatida talqin etadi. Lirik asarlarda lirik qahramon va manzara vositasida inson obrazi umumlashgan holda namoyon bo'ladi. Umumlashma obraz yaratish uchun ijodkor makon, zamon, voqelik va o'zaro bog'langan obrazlar tizimini puxta shakllantirishi zarur. Har bir obraz asarning umumiy pafosini yuzaga keltirishga xizmat qilishi lozim.

O'zbek adabiyotshunosligida B. Akramov, H. Umurov, I. Sulton kabi olimlar badiiy obraz tasnifi haqida muhim fikrlar bildirganlar. Xususan, D. Quronov obrazlarni estetik idealga munosabatiga ko'ra ijobiy va salbiy; ijodiy metodiga ko'ra realistik, romantik, syurrealistik; yaratilish usuliga ko'ra fantastik, grotesk; xarakter va estetik belgisiga ko'ra tragik, satirik, yumoristik kabi turlarga ajratadi. Biroq hech bir tasnif badiiy obrazlarning barcha jihatlarini to'liq qamrab ololmaydi. Ayniqsa, lirik asarlarda oniy kechinmalar ifodalangani sababli tahlil jarayoni murakkab va tizimli yondashuvni talab qiladi.

Tizimli yondashuvga ko'ra (M. Epshteyn), obrazlar predmetlilik darajasi, umumlashtirish darajasi hamda tasvir va ifoda planlari munosabatiga ko'ra guruhlanadi. Predmetlilik darajasida detal-obrazdan tortib, voqea-hodisa, xarakter va sharoit, hatto "dunyo va taqdir" obrazigacha bo'lgan bosqichlar mavjud. Masalan, Abdulla Oripovning "Onajon" she'ridagi "beshik" va "tobut" detal-obrazlari tug'ilish va o'lim hodisasini anglatib, oxir-oqibat inson taqdiri haqidagi umumlashmaga olib keladi.

Umumlashtirish darajasiga ko'ra obrazlar individual, xarakter va tipik obrazlarga bo'linadi. Lirikada bu ko'pincha bir obraz doirasida mujassam bo'ladi. Masalan, "Onajon" she'ridagi ona obrazi individual belgilar orqali yaratilgan bo'lsa-da, mohiyatan umuminsoniy tipik obrazdir. Shuningdek, "armon", "orzu", "sog'inch",

“yolgʻizlik” kabi motivlar asardan asarga koʻchib yuruvchi barqaror obrazlardir.

Lirikada obrazlar mazmuniga koʻra ham tasniflanadi:

1. Lirik-romantik obrazlar – reallikdan ideallikka intilish mahsuli boʻlib, shoir fantaziyasi asosida yaratiladi.
2. Falsafiy-lirik obrazlar – hayot, taqdir, mavjudlik haqidagi mushohadalarni ifodalaydi. Masalan, A. Oripovning “Hayot ajoyibotlari” sheʼrida inson qismati falsafiy-lirik talqinda ochiladi.
3. Realistik obrazlar – konkret hayotiy voqea, shaxs yoki manzara asosida yaratiladi. “Maktub” sheʼridagi ona obrazi bunga misoldir.
4. Tragik obrazlar – izzat va ruhiy poklanish orqali yuzaga keladi. “Onajon”, “Nay” kabi sheʼrlarda tragizm kuchli ifodalangan.
5. Komik obrazlar – beozor kulgi orqali estetik taʼsir koʻrsatadi. “Sharq hikoyasi”dagi ota-bola obrazi shunday xarakterga ega.
6. Obraz-manzara – tabiat tasviri orqali shoir ruhiyati yoki gʻoyasi ifodalanadi. Masalan, “Fasllarim” sheʼrida yil fasllari inson umrining ramziy ifodasiga aylanadi.

Obraz-manzara baʼzan sof peyzaj, baʼzan shoir kechinmalari bilan uygʻunlashgan holda, baʼzan esa muayyan fikr uchun fon vazifasida namoyon boʻladi. Tabiat shoir uchun ilhom manbai boʻlib, uning ichki olamini ochishda vosita vazifasini bajaradi.

Xulosa qilib aytganda, badiiy obrazda hayot haqiqati va goʻzallik uygʻunlashadi. Qaysi turga mansub boʻlishidan qatʼi nazar, u kitobxonda hissiy taʼsir uygʻotishi shart. Obraz tasniflari nisbiy boʻlib, ular qaysi jihat asos qilib olinganiga qarab farqlanadi. Har bir ijodkor oʻz estetik pozitsiyasi va ilhomiga koʻra obraz yaratadi, shu bois adabiyotshunoslikda badiiy obraz turlicha talqin etiladi.

Lirik turdagi asarlarni tahlil qilishda muallif yoki lirik qahramon shaxsini oʻrganish muhim oʻrin tutadi. Lirik qahramon – bu lirik asardagi inson timsoli, kechinma va tuygʻularni oʻzida mujassam

etgan obrazdir. Lirika inson tafakkuriga kuchli ta'sir ko'rsata oladi. Ruhshunoslikdagi "hissiy tafakkur" tushunchasi ham aynan tuyg'ularning fikrlash jarayoniga ta'sirini anglatadi: kuchli hissiyot tafakkurni ham faollashtiradi. Adabiyot tarixida shunday lirik asarlar borki, ular nafaqat his-hayajonni kuchaytiradi, balki teran, hissiy rang-barang fikr-mushohadalarni uyg'otadi. Masalan, Alisher Navoiyning "Xarobot aro kirdim oshuftahol..." tarji'bandi yoki Abdulla Oripovning "Sarob", "Bahor", "Malomat toshlari", "Olomonga" kabi she'rlari shular jumlasidandir.

Lirik asarda tasvir etiladigan olam, avvalo, ruhiyat olamidir. Shu sababli lirik she'rlardagi detal (tafsil)larni tahlil qilishda ularning psixologik mohiyatini hisobga olish zarur. Masalan, A. Oripovning "Onajon", "Bahor" she'rlarida barcha detallar ruhiy mazmunga ega bo'lib, shunchaki predmetni ko'rsatish vazifasini bajarmaydi. Xuddi shuningdek, Mirtemirning "Betoblikda", Rauf Parfining "Yomg'ir yog'ar" she'rlarida ham tabiat manzarasi mustaqil maqsad emas, balki ichki kechinmani ifodalash vositasidir. Tashqi tomondan peyzajga bag'ishlangandek tuyulgan bu asarlar aslida ruhiy holat tasviriga xizmat qiladi. Shu bois lirikadagi peyzajni oddiy tabiat manzarasi emas, balki shoir yoki lirik qahramon kayfiyatining vositali ifodasi deb tushunish to'g'riroq bo'ladi.

Lirik asarlarda ba'zan voqeabandlik yoki obrazlar tizimi unsurlari uchrasa-da, ularni epik yoki dramatik asar mezonlari asosida tahlil qilish noto'g'ri. Chunki lirikadagi syujet va personaj aslida "soxta syujet" va "soxta personaj" bo'lib, ular mustaqil estetik vazifani emas, balki psixologik funksiyani bajaradi. Masalan, A. Oripovning "O'zbekiston" she'rida dehqon obrazi alohida dramatik qahramon emas, balki Vatan obrazi hissiy ta'sirchanligini kuchaytiruvchi vosita sifatida xizmat qiladi. Demak, lirikada syujet mavjud bo'lishi mumkin, ammo u hissiy-psixologik ifodaviylikni oshirish uchun qo'llanadi.

Lirik qahramon har doim ham shoirning aynan o'zi emas. U individual xususiyatlarga ega bo'lishi bilan birga, umumlashtiruvchi

belgilarni ham mujassam etadi. To'g'ri, ko'pincha lirik qahramon shoir shaxsiga yaqin bo'ladi, ammo ular to'liq aynanlashmaydi. Shoir o'z shaxsiyatidagi ma'lum jihatlarni faollashtirib, ularni umumlashtirish orqali universallikka erishadi. Shu bois lirik qahramon tuyg'ulari o'quvchiga ham yuqadi, she'rxon o'zini u bilan birdek his qiladi. Ba'zi she'rlarda esa lirik qahramon muallifdan ancha uzoq bo'ladi. Masalan, Halima Xudoyberdiyeva, Usmon Azim, Azim Suyun, Muhammad Yusuf kabi shoirlarning ayrim she'rlaridagi lirik qahramonlarni to'g'ridan-to'g'ri muallif shaxsi bilan tenglashtirib bo'lmaydi.

Lirik asar hajman kichik bo'lishga intilgani sababli uning kompozitsiyasi tarang va murakkab bo'ladi. Unda takror, qarama-qarshi qo'yish, kuchaytirish kabi usullar faol qo'llanadi. Kichik hajmli she'rlarda kompozitsiyaning asosiy tayanchi ko'pincha yakunda mujassam bo'ladi; butun matn oxirgi bir-ikki misrada aytiladigan fikrga tayyorgarlik vazifasini o'taydi.

Lirikaning uslubiy asoslari monologizm, ritorik ohang va tizma (she'riy) shakldir. Aksar lirik asarlar lirik qahramon monologi tarzida quriladi, shu bois bayonchi yoki personaj nutqi kam uchraydi. Lirik nutq hissiy ko'tarinkilik, istiora, majoz va turli sintaktik figuralarga boyligi bilan ajralib turadi. Ispan faylasufi José Ortega y Gasset poeziyada majozning o'rni haqida fikr yuritib, majoz murakkab ruhiy holatlarni ifodalashga xizmat qilishini ta'kidlagan. Haqiqatan ham lirikada so'z o'zining bevosita ma'nosida emas, balki ramziy, shaxslantirilgan yoki ko'chma ma'noda qo'llangandagina kuchli poetik ta'sir uyg'otadi.

Lirika nasrdan o'zining yuqori darajada uyushganligi bilan farq qiladi. She'rda so'zlarning joylashuvi, o'zaro munosabati, ritm va qofiya tizimi, musiqiylik va sintaktik qurilish muhim ahamiyat kasb etadi. Ko'plab go'zal she'rlar nasr shakliga keltirilsa, o'z poetik jozibasini yo'qotadi. Chunki she'riy mazmun faqat so'z ma'nosidan emas, balki ularning tizma shaklidagi o'zaro aloqasi va ritmik tuzilishidan kelib chiqadi.

Kompozitsiya – badiiy asarning ichki tuzilishi, qismlarining o‘zaro joylashuvi va bog‘lanish tizimidir. Lirik asarda kompozitsiya voqea rivojidan ko‘ra ruhiy holat, kayfiyat va kechinmaning ichki harakatiga asoslanadi. Epik asarda syujet (voqea zanjiri) markaziy o‘rinda bo‘lsa, lirikada asosiy e‘tibor tuyg‘u dinamikasi va fikrning poetik shakllanishiga qaratiladi.

Lirik kompozitsiya quyidagi xususiyatlari bilan ajralib turadi:

- ruhiy harakat ustuvorligi;
- qisqa hajmda mazmunning siqilganligi;
- yakun (xotima)ning hal qiluvchi o‘rni;
- takror, kontrast, kuchaytirish kabi usullarning faolligi;
- detal va ramzlarning psixologik vazifasi.

Masalan, Alisher Navoiyning ko‘plab g‘azallarida kompozitsiya matla‘dan boshlanib, har baytda yangi qirra ochilib boradi va maqta‘da yakuniy xulosa yoki ruhiy cho‘qqiga yetadi. Bu – lirik kompozitsiyaning klassik namunasi.

2. Lirik asarda kompozitsion qismlar

Lirik asar ko‘pincha uch bosqichli tuzilishga ega bo‘ladi:

1. Boshlanish (kirish holat)
2. Rivoj (kechinma kengayishi yoki qarama-qarshilik)
3. Yakun (xotima, ruhiy yechim)

Misol: Abdulla Oripov – “Onajon”

Bu she‘rda kompozitsiya quyidagicha qurilgan:

1-bosqich: Onaning sog‘inchi va xotira uyg‘otuvchi detal (“beshik”).

2-bosqich: Ruhiy iztirob kuchayishi (“tobut” obrazi orqali o‘lim fojeasi).

3-bosqich: Ruhiy qabul va taqdirni anglash.

She‘rda voqea ko‘p emas, ammo ruhiy dinamika kuchli. Kompozitsiya iztirobning kuchayishi va yakunda ma‘naviy poklanish (katarsis) bilan yakunlanadi.

3. Yakunning hal qiluvchi o‘rni

Lirik asarda yakun butun matnni yorituvchi markaziy nuqtadir. Ko'pincha she'rning oldingi qismi aynan so'nggi misralar uchun tayyorgarlik vazifasini bajaradi.

Misol: Abdulla Oripov – “Fasllarim”

She'r davomida fasllar inson umriga qiyos qilinadi. Oxirgi misrada:

“Faqat qishni ola ketdim men”

shu paytgacha qurilgan metaforik tizim birdan ochiladi. “Qish” – qarilik va umr nihoyasining ramzi. Butun kompozitsiya shu ruhiy xulosaga xizmat qiladi.

4. Takror va paralellizm

Lirik kompozitsiyada takror kuchli emotsional effekt beradi. Takror:

- ohang yaratadi;
- fikrni mustahkamlaydi;
- kechinmani kuchaytiradi.

Misol: Muhammad Yusuf she'rlarida “Vatan”, “Ona”, “O'zbekiston” so'zlarining takroriy qo'llanishi lirik kompozitsiyani emotsional markaz atrofida birlashtiradi.

Paralellizm (bir xil sintaktik tuzilishning takrori) ham lirik taranglikni oshiradi. Bu usul Cho'lpon she'riyatida ayniqsa faol.

5. Kontrast (qarama-qarshilik)

Kontrast lirik kompozitsiyada drammatizm hosil qiladi.

Misol: Abdulla Oripov – “Nay”

She'rda:

- qamishning tinch hayoti
- odamlarning uni kesishi
- nayning faryodi
- odamlarning rohat qilishi

o'rtasida kuchli kontrast mavjud. Yakunda tragik xulosa paydo bo'ladi. Kompozitsiya voqea emas, ma'naviy fojiani ochishga xizmat qiladi.

6. Peyzajning kompozitsion vazifasi

Lirikada peyzaj mustaqil tasvir emas, balki ruhiy fon.

Misol: Rauf Parfi – “Yomg‘ir yog‘ar”

Yomg‘ir – tabiat hodisasi emas, ichki iztirobning ramzi.

Kompozitsiya:

- tashqi manzara →
- ichki og‘riq →
- ruhiy umumlashma
ketma-ketligida quriladi.

Shuningdek, Mirtemirning “Betoblikda” she‘rida ham peyzaj ruhiy kasallik va iztirob foniga aylanadi.

7. Ramziy kompozitsiya

Ba‘zi lirik asarlar ramz atrofida quriladi. Ramz kompozitsion markaz vazifasini bajaradi.

Misol: Alisher Navoiy g‘azallarida:

- may
- soqiy
- ishq
- xarobot

ramzlari har baytda turlicha ma‘no yukini olib, umumiy ruhiy kompozitsiyani hosil qiladi.

8. Halqa (aylanma) kompozitsiya

Ba‘zan she‘r boshidagi obraz yoki fikr oxirida takrorlanadi. Bu halqa kompozitsiya deyiladi.

Misol: Halima Xudoyberdiyevaning ayrim she‘rlarida boshlanishdagi savol yoki iztirob yakunda yana takrorlanib, chuqurlashgan holda qaytadi. Bu usul ruhiy ichki aylanishni ko‘rsatadi.

9. Lirik kompozitsiyaning turlari

Lirik asar kompozitsiyasini shartli ravishda quyidagicha tasniflash mumkin:

1. Bosqichli (3 qismli klassik model)
2. Halqa (aylanma)
3. Kontrastli

4. Ramziy markazli
5. Monologik izchil
6. Dialogik lirik

Masalan, Usmon Azimning ayrim she'rlarida dialog shakli kompozitsion asos bo'lib xizmat qiladi.

10. Lirik kompozitsiya va musiqiylik

Lirik kompozitsiya faqat mazmuniy emas, ritmik va fonetik jihatdan ham quriladi:

- qofiya tizimi
- ritm
- urg'u
- sintaktik parallelizm

Agar she'rni nasrga aylantirsak, kompozitsiyaning musiqiy tayanchi buziladi. Chunki lirik mazmun so'zlarning joylashuvi, ohangi va ritmik munosabatidan kelib chiqadi. Bu jihat ayniqsa Alisher Navoiy va Abdulla Oripov she'riyatida yaqqol seziladi.

Lirik asar kompozitsiyasi voqea qurilishidan ko'ra ruhiy harakatga asoslanadi. Unda:

- yakun markaziy ahamiyatga ega;
- detal psixologik vazifa bajaradi;
- peyzaj kayfiyat vositasi hisoblanadi;
- takror va kontrast taranglikni oshiradi;
- ramz kompozitsion markazga aylanadi.

Lirik kompozitsiya siqilgan, musiqiy va ichki drammatizmga boy bo'ladi. U kichik hajmda katta ma'no va chuqur ruhiy qatlamlarni mujassamlashtirishga xizmat qiladi. Shu bois lirik asarni tahlil qilishda voqeani emas, balki kechinma dinamikasini kuzatish eng muhim tamoyil hisoblanadi.

Savol va topshiriqlar:

1. Lirik asar kompozitsiyasi deganda nimani tushunasiz va u epik asar kompozitsiyasidan qaysi jihatlari bilan farq qiladi?
2. Lirik asarda boshlanish, rivoj va xotima qismlarining vazifasi nimadan iborat? Ular o'zaro qanday bog'lanadi?

3. Lirik kompozitsiyada takror, kontrast va paralellizm kabi usullar qanday badiiy vazifani bajaradi?
4. Lirik asarda yakun (xotima) nima sababdan markaziy ahamiyat kasb etadi? Misol bilan tushuntiring.
5. O'zingizga ma'lum bir she'rni tanlab, uning kompozitsiyasini uch qismga (boshlanish, rivoj, xotima) ajratib tahlil qiling. Har bir qismning vazifasini izohlang.
6. Biror lirik she'rda qo'llangan takror yoki kontrast usulini aniqlang va u kompozitsiyaga qanday ta'sir ko'rsatganini yozma ravishda tushuntiring.
7. Peyzaj (tabiat tasviri) mavjud bo'lgan she'r topib, undagi tabiat manzarasi kompozitsiyada qanday ruhiy vazifa bajarayotganini tahlil qiling.
8. "Yakunsiz lirik asar bo'lishi mumkinmi?" mavzusida 8–10 gapdan iborat kichik mulohaza yozing va fikringizni misollar bilan asoslang.

7-MAVZU. DRAMATIK ASAR KOMPOZITSIYASI

Drama — sahnalashtirish uchun yaratiladigan badiiy asar turidir. Unda asosiy tasvir vositasi harakat bo'lib, voqea va obrazlar aynan sahnadagi jonli ijro orqali namoyon bo'ladi. Dramada ijodkorning shaxsiy munosabati bevosita emas, balki qahramonlar harakati va dialoglari orqali ifodalanadi. Shu jihatdan drama lirika va epik turdan farq qiladi: u, avvalo, tomosha uchun mo'ljallangan bo'ladi.

Drama sahnada ma'lum vaqt oralig'ida namoyish etilishi kerakligi sababli, uning syujeti ham vaqt va makon jihatidan cheklangan bo'ladi. Asar spektakl davomiyligiga sig'ishi uchun voqealar keskin ziddiyatlar asosida, shiddatli rivojlanishi lozim. Shuning uchun dramaturg asarni yozish jarayonidayoq uning sahna imkoniyatlariga mos kelishini inobatga oladi. Voqealar ortiqcha tafsilotlarsiz, tezkor sur'atda rivojlanadi.

Bundan tashqari, dramatik asarda voqealar kechadigan joylar soni ham ko'p bo'lmaydi. Odatda, har bir parda ma'lum bir makonda sodir bo'ladi va voqealar aynan shu joy bilan uzviy bog'liq tarzda rivojlanadi. Harakatning makoniy o'zgarishlari ham cheklangan bo'lib, asar ko'pi bilan to'rt-besh joyda kechishi maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Masalan, Cho'lponning "Yorqinoy" dramasida voqealar bir necha aniq makonlarda — O'lmas botirning qo'rg'on bog'ida, boshqa bir bog'da, Nishobsoy begining bog'ida, uning haram uylaridan birida, Po'latning qarorgohida hamda xon saroyida yuz beradi. Bu makonlarning chegaralanganligi asar kompozitsiyasini belgilovchi muhim omillardan biridir.

Miloddan avvalgi XIII–V asrlarda, ayniqsa qadimgi yunon adabiyoti yuksak taraqqiyot bosqichiga ko'tarildi. Bu davrda Homer, Sophocles, Aeschylus, Aristophanes kabi buyuk ijodkorlar maydonga chiqib, jahon madaniyati tarixida o'chmas iz qoldirdilar. Ularning asarlari uch ming yildan buyon insoniyat ma'naviy merosining bebaho qismi bo'lib kelmoqda. Keyinchalik Rim adabiyoti ravnaq topdi. XVI asrga kelib ingliz adabiyotida William Shakespeare va Christopher Marlowe kabi adiblar ijodi Yevropa madaniyatini yangi bosqichga olib chiqdi. XVIII asrda esa nemis adabiyotida Johann Wolfgang von Goethe hamda Friedrich Schiller milliy adabiyotga shon-shuhrat keltirdi. XIX asr fransuz adabiyotida Victor Hugo, Alexandre Dumas, Stendhal, Gustave Flaubert, Guy de Maupassant kabi ijodkorlar yetishib chiqdi. Shu davrlarda rus adabiyoti ham Alexander Pushkin, Ivan Turgenev, Anton Chekhov, Nikolai Gogol singari adiblar bilan jahon adabiyotiga katta hissa qo'shdi.

O'zbek adabiyoti ham qariyb ming yillik tarixga ega bo'lib, "Alpomish", "Tohir va Zuhro" kabi xalq dostonlari, Mahmud Qoshg'ariy, Ahmad Yassaviy, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Ogahiy, Nodira kabi allomalar ijodi bilan boyidi. XX asrda o'zbek adabiyoti, xususan, Abdulla Qodiriyning romanlari bilan yangi bosqichga ko'tarildi. Shu davrda dramaturgiya shakllandi. Nasrda

Oybek, Abdulla Qahhor, Odil Yoqubov, O'tkir Hoshimov kabi ijodkorlar samarali faoliyat ko'rsatgan bo'lsa, she'riyatda G'afur G'ulom, Hamid Olimjon, Zulfiya, Erkin Vohidov, Abdulla Oripov kabi shoirlar XX asr o'zbek nazmini yuksak darajaga olib chiqdi.

O'zbek dramaturgiyasining shakllanishi jadidchilik harakati bilan chambarchas bog'liq. Jadidlar milliy teatrni yaratish, repertuar tuzish, truppalar tashkil etish va ularning faoliyatini yo'lga qo'yish mas'uliyatini o'z zimmalariga oldilar. Dramaturgiya hayotni sahnada aks ettirishni talab qiladi va bu jarayon konflikt — ya'ni ziddiyat asosida quriladi. Bayonchilik uslubi dramaga xos emas; drama uchun asosiy vosita to'qnashuvdir. Agar konflikt xarakterlar qarama-qarshiligi bo'lsa, kompozitsiya ana shu ziddiyatni dramatik harakat orqali ochib berishdir. U monolog va dialog yordamida amalga oshiriladi.

Kompozitsiya — asar qismlarining o'zaro bog'lanishi va tartibidir. U hayotiy material hamda g'oyaviy mazmun asosida qurilib, konfliktni ochish, rivojlantirish va hal etishga xizmat qiladi. Aristotile dramatik harakatni uch qismga ajratgan: tugun (harakatboshi), o'rta qism — burilish yoki peripetiya, hamda xotima — yechim. 1863-yilda nemis nazariyotchisi Gustav Freytag "Drama texnikasi" asarida dramatik tuzilmani besh bosqichga ajratdi: ekspozitsiya, tugun, kulminatsiya, pasayish va yechim. Hozirgi nazariyada ham shu model keng qo'llanadi: ekspozitsiya, tugun, harakat rivoji, kulminatsiya va yechim.

Ekspozitsiya tomoshabinni vaziyat bilan tanishtiradi. Tugun ziddiyatni yuzaga chiqaradi. Harakat rivoji ziddiyatni chuqurlashtiradi. Kulminatsiya — keskinlikning eng yuqori nuqtasi (masalan, William Shakespearenin "Hamlet" tragediyasidagi "qopqon sahnasi"). Yechim esa konfliktning hal qilinishidir. Ba'zan dramada prolog va epilog ham qo'llanadi.

Konflikt turlicha bo'lishi mumkin:

- qarama-qarshi kuchlar o'rtasidagi to'qnashuv;
- xarakterlar ziddiyati;

- ichki ruhiy kolliziya.

Shuningdek, konflikt antogonistik (keskin, murosasiz kurash) va noantogonistik (nisbatan yumshoq, ichki ziddiyatli) bo'ladi. Masalan, Tog'ay Murod romani asosida suratga olingan "Otamdan qolgan dalalar" filmida tashqi va ichki konfliktlar uyg'unlashib ketadi. Qahramonlarning ozodlik yo'lidagi kurashi tashqi to'qnashuvni, ularning ruhiy iztiroblari esa ichki kolliziyaning yuzaga chiqaradi.

Shunday qilib, konflikt dramatik asarning harakatlantiruvchi kuchidir. U nafaqat voqealarni rivojlantiradi, balki qahramon xarakterini ochadi, ruhiy dunyosini namoyon etadi. Konflikt mazmun va shakl birligini ta'minlab, asarning badiiy qiymatini belgilaydi.

Dramatik asarlarni tahlil qilishda, avvalo, uning mazmunini aniqlash muhim hisoblanadi. Mazmun orqali muallif qanday g'oya, fikr yoki hissiyotlarni ifodalamoqchi bo'lgani anglashiladi. Dramaturgning asosiy maqsadi va asar vositasida yetkaziladigan xabar tahlilning markaziy nuqtasidir. Shu bilan birga, asarning yaratilgan davri, muallifning hayot yo'li hamda ijtimoiy muhit kabi omillar ham e'tiborga olinishi zarur, chunki ular asar mazmuniga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Asarning tuzilishi ham tahlilning muhim jihatlaridan biridir. Odatda dramatik asar uch asosiy qismdan iborat bo'ladi: kirish, rivojlanish va xulosa. Kirish qismida qahramonlar va asosiy muammo tanishtiriladi. Rivojlanish bosqichida voqealar keskinlashadi, qahramonlar qaror qabul qiladi va o'zaro munosabatlar chuqurlashadi. Xulosa qismida esa konflikt yechimi berilib, qahramonlar taqdiri ochib beriladi. Ushbu bosqichlarni tahlil qilish orqali asarning ichki dinamikasi va muallif g'oyasining ifodalanish yo'li aniqlanadi.

Qahramonlar tahlili dramatik asarni o'rganishda alohida ahamiyat kasb etadi. Dramaturgiyada obrazlar ko'pincha o'zaro munosabatlar jarayonida shakllanadi va rivojlanadi. Ularning xarakteri, maqsadi, ichki kechinmalari hamda qaror qabul qilish jarayoni asarning mazmunini chuqurlashtiradi. Qahramonlarning

bir-biriga ta'siri va ularning ijtimoiy muhit bilan aloqasi ham tahlilning muhim jihatlaridandir.

Dramatik asarni o'rganishda sahna talqini va rejissura masalasi ham muhim o'rin tutadi. Spektaklning qanday sahnalashtirilishi asarning tomoshabin tomonidan qabul qilinishiga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Rejissura yechimlari, aktyorlik mahorati, sahna bezagi va harakatlar asarning emotsional va vizual ta'sirini oshiradi. Shu bois sahna ijrosini tahlil qilishda aktyorlarning obrazni ochish darajasi, sahnadagi o'zaro munosabatlar va dekoratsiyaning ahamiyati hisobga olinadi.

Shuningdek, kontekstual yondashuv ham zarurdir. Asar yaratilgan tarixiy davr, ijtimoiy-siyosiy vaziyat, muallifning qarashlari va madaniy an'analar asar mazmunini boyitadi. Tarixiy va madaniy sharoitni inobatga olgan holda tahlil qilish dramatik asarni yanada chuqurroq anglash imkonini beradi.

Dramatik asarlarni tahlil qilishda turli metodologik yondashuvlar qo'llanishi mumkin. Masalan, psixologik yondashuv qahramonlarning ichki dunyosini ochib bersa, sotsiologik yondashuv asardagi ijtimoiy munosabatlarni tahlil qiladi. Struktural yondashuv asar tuzilishiga e'tibor qaratadi, postmodern yondashuv esa matnning ko'p ma'noliligini ochib berishga xizmat qiladi. Har bir metod asarni yangi qirralardan talqin qilish imkonini beradi.

Bundan tashqari, dramatik asarning uslubi va tili ham muhim o'rganish obyektidir. Dramaturgning ifoda vositalari, dialog qurilishi, obraz va metaforalardan foydalanish usuli asarning estetik qimmatini belgilaydi. Uslubiy tahlil orqali muallifning ijodiy individualligi, g'oyani ifodalash yo'llari va badiiy mahorati aniqlanadi.

Dramatik asarni tahlil qilish ko'p qirrali va murakkab jarayondir. Unda mazmun, tuzilma, qahramonlar, sahna talqini, kontekst va metodologik yondashuvlar birgalikda o'rganiladi. Bunday tahlil asarning estetik va ma'naviy qiymatini anglashga, uning zamonaviy hayotdagi ahamiyatini baholashga hamda inson

tabiatining murakkab jihatlarini chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Kompozitsiya — dramatik asarning ichki tuzilishi, voqealar va sahnalarning o‘zaro bog‘lanish tartibi, konfliktning bosqichma-bosqich ochilishi va hal qilinish tizimidir. Drama sahna uchun yozilgani sababli uning kompozitsiyasi vaqt va makon jihatidan ixcham, harakatga boy va keskin ziddiyatlarga qurilgan bo‘ladi.

Dramatik kompozitsiya asarda konfliktni ochish, rivojlantirish va yechishga xizmat qiladi. Shuning uchun unda har bir sahna umumiy dramatik harakatga bo‘ysunadi.

1. Dramatik kompozitsiyaning asosiy qismlari

Hozirgi adabiyotshunoslikda dramatik asar kompozitsiyasi odatda 5 bosqichga bo‘linadi:

1) Ekspozitsiya (kirish)

Bu qismda:

- voqea sodir bo‘ladigan muhit,
- asosiy qahramonlar,
- dastlabki vaziyat tanishtiriladi.

Ekspozitsiya tomoshabinni bo‘lajak konfliktga tayyorlaydi.

Masalan, William Shakespearenin “Hamlet” tragediyasida dastlab Daniya saroyidagi vaziyat va qirolning o‘limi haqida ma’lumot beriladi.

2) Tugun

Tugun — asosiy konfliktning paydo bo‘lish nuqtasi. Aynan shu yerda qarama-qarshilik ochiq tus oladi.

Masalan, “Hamlet”da otasining ruhi paydo bo‘lib, qotillik sirini ochishi tugun vazifasini bajaradi.

3) Harakat rivoji

Bu bosqichda:

- konflikt chuqurlashadi,
- qahramonlar qarama-qarshiligi kuchayadi,
- dramatik vaziyat keskinlashadi.

Harakat rivoji tomoshabinni kulminatsiyaga olib boradi.

4) Kulminatsiya

Kulminatsiya — dramatik harakatning eng yuqori cho‘qqisi, keskinlikning eng yuqori darajasi.

Masalan, “Hamlet”dagi “qopqon sahnasi” (qirolni fosh qilish uchun spektakl qo‘yilishi) kulminatsion nuqtadir.

5) Yechim (final)

Bu bosqichda konflikt hal qilinadi:

- qahramon g‘alaba qiladi yoki mag‘lub bo‘ladi,
- fojea yoki baxtli yakun yuz beradi.

Tragediyada ko‘pincha halokat, komediyada esa murosa yoki baxtli yakun bo‘ladi.

2. Arastu va Freytag modeli

Qadimgi yunon faylasufi Aristotile dramatik harakatni uch qismga ajratgan:

- tugun (boshlanish),
- o‘rta qism (burilish),
- yechim.

XIX asrda nemis nazariyotchisi Gustav Freytag esa dramatik harakatni besh bosqichli piramida shaklida tasvirlagan. Unga ko‘ra, dramatik harakat:

- yuqoriga ko‘tarilib kulminatsiyaga yetadi,
- so‘ng pasayib finalga boradi.

3. Konflikt va kompozitsiya

Dramatik asar kompozitsiyasi konflikt asosida quriladi. Konflikt bo‘lmasa, drama bo‘lmaydi.

Konflikt turlari:

- tashqi konflikt (qahramonlar o‘rtasida),
- ichki konflikt (qahramon ruhiyatida),
- ijtimoiy konflikt (shaxs va jamiyat o‘rtasida).

Masalan, Cho‘lponning “Yorqinoy” dramasida ijtimoiy va shaxsiy ziddiyatlar bir-biriga tutashib ketadi.

4. Sahna va makon cheklovi

Drama sahna uchun yozilgani sababli:

- voqealar soni cheklangan,
- makonlar ko'p bo'lmaydi,
- vaqt ixchamlashtiriladi.

Har bir parda odatda bitta asosiy makonda sodir bo'ladi. Bu kompozitsiyani tartibli va dinamik qiladi.

5. Parda va ko'rinishlar

Dramatik asar:

- parda (akt),
- ko'rinish (sahna)larga bo'linadi.

Har bir parda dramatik harakatning ma'lum bosqichini ifodalaydi. Parda oxirida odatda dramatik keskinlik kuchayadi.

6. Prolog va epilog

Ba'zi dramalarda:

- Prolog — asosiy voqealarga kirish vazifasini bajaradi.
- Epilog — voqealardan keyingi oqibatni ko'rsatadi.

Bu elementlar kompozitsiyani yanada mukammallashtiradi.

7. Dramatik kompozitsiyaning xususiyatlari

Dramatik asar kompozitsiyasiga xos belgilar:

- Harakatga asoslanganlik
- Konflikt markaziy o'rin tutishi
- Vaqt va makon cheklanganligi
- Dialog ustuvorligi
- Kulminatsiyaning muhimligi
- Finalning mantiqiyli

Dramatik asar kompozitsiyasi — bu konfliktni sahna harakati orqali bosqichma-bosqich ochish tizimidir. Ekspozitsiyadan boshlab tugun, rivoj, kulminatsiya va yechimga qadar bo'lgan jarayon dramatik harakatni tashkil etadi. Kompozitsiya asarning g'oyaviy mazmunini ochishga xizmat qiladi va tomoshabinga kuchli emotsional ta'sir ko'rsatadi.

Drama kompozitsiyasining muvaffaqiyati — konfliktning mantiqiy rivoji va sahnaviy ta'sirchanligidadir.

Savol va topshiriqlar:

1. Dramatik asar kompozitsiyasi nima va u boshqa adabiy turlar kompozitsiyasidan nimasi bilan farq qiladi?
2. Dramatik asarda ekspozitsiya, tugun, kulminatsiya va yechim qanday vazifalarni bajaradi?
3. Konflikt dramatik kompozitsiyada qanday o‘rin tutadi va uning qanday turlari mavjud?
4. Dramatik asarda vaqt va makon cheklanganligi kompozitsiya tuzilishiga qanday ta‘sir ko‘rsatadi?
5. Tahliliy topshiriq: biror dramatik asarni (masalan, William Shakespearenin “Hamlet” tragediyasi yoki Cho‘lponning “Yorqinoy” dramasi) tanlab, undagi ekspozitsiya, tugun, kulminatsiya va yechim qismlarini aniqlang.
6. Jadval tuzish topshirig‘i: dramatik kompozitsiyaning asosiy bosqichlari (ekspozitsiya, tugun, rivojlanish, kulminatsiya, yechim) va ularning vazifalarini jadval ko‘rinishida yozing.
7. Ijodiy topshiriq: o‘zingiz kichik hajmli dramatik syujet tuzing va unda kompozitsiyaning barcha bosqichlarini saqlagan holda voqealar rejasini ishlab chiqing.
8. Taqqoslash topshirig‘i: dramatik asar kompozitsiyasini epik asar kompozitsiyasi bilan taqqoslab, o‘xshash va farqli jihatlarini yozma ravishda bayon qiling.

8-MAVZU. BADIY ASAR TILI VA BADIY TASVIR VOSITALARI

Badiiy asar tili adabiy til me‘yorlariga tayanuvchi, umumxalq tiliga asoslangan va keng omma uchun tushunarli bo‘lgan, ijodkor tomonidan sayqallangan nutq shaklidir. Shu bois u g‘oyaviy hamda emotsional ta‘sir ko‘rsatishning eng samarali vositasi sifatida namoyon bo‘ladi. Badiiy nutqning asosiy belgilari tasviriylik, obrazlilik, ma‘nodorlik hamda emotsional-ekspressiv ta‘sirchanlikdan iboratdir.

Ilmiy uslub esa muayyan fan sohasiga oid terminologiyaga tayanishi, aniq dalil va raqamlar asosida fikr yuritishi, mantiqiy xulosalarga yo‘naltirilganligi hamda axborot berish va tushuntirish vazifasini

bajarishi bilan xarakterlanadi. U, asosan, inson tafakkuriga ta'sir etishga qaratilgan bo'ladi.

So'zning badiiy-estetik qudrati haqida mumtoz adabiyot vakillari ham teran fikrlar bildirgan. Xususan, Alisher Navoiy so'zning insonni boshqa mavjudotlardan ajratib turuvchi oliy ne'mat ekanini ta'kidlab, nutqda chinlik va muxtasarlikni asosiy mezon sifatida ko'rsatadi. Abdulla Qodiriy esa so'z qo'llashda chuqur mulohaza zarurligini, fikrning muallifgagina emas, o'quvchiga ham ravshan bo'lishi lozimligini uqtiradi. Demak, badiiy til aniqlik, rostlik va lo'ndalik talablariga javob berishi kerak.

Badiiy asar tilining jozibadorligini ta'minlovchi muhim vositalardan biri badiiy san'atlardir. Ular mazmun bilan bog'liq ma'naviy san'atlar hamda til shakli bilan bog'liq lafziy san'atlarga ajratiladi. Ma'naviy san'atlarga tashbeh, tamsil, mubolag'a, husni ta'lil, tajohuli orif, tashxis, talmeh, istiora va boshqalar kiradi. Lafziy san'atlarga esa tajnis, iyhom, tanosib, ishtiyoq, tazod, takrir kabi usullar mansubdir.

Tashbeh ikki predmet yoki hodisa o'rtasidagi o'xshashlik asosida yuzaga keluvchi badiiy vosita bo'lib, u to'rt unsurdan tashkil topadi: mushabbah (o'xshatilayotgan narsa), mushabbah-bihi (o'xshatish uchun asos bo'layotgan narsa), vajhi shaboh (o'xshashlik belgisi) va odati tashbeh (o'xshatish vositasi). Mubolag'a esa tasvirlanayotgan belgi yoki holatni kuchaytirib, bo'rttirib ifodalash usuli bo'lib, u tabligh (hayotda yuz berishi mumkin bo'lgan), ig'roq (aqlan mumkin, amalda imkonsiz) va g'uluvv (na aqlan, na hayotan mumkin bo'lgan) turlariga bo'linadi.

Badiiy asar tili tuzilishiga ko'ra ikki asosiy qismdan iborat: muallif nutqi va personaj nutqi. Muallif nutqi voqealar bayoni, qahramonlarning ichki kechinmalari hamda muallifning tasvirlanayotgan hodisaga munosabatini ifodalaydi. Personaj nutqi esa asardagi obrazlarning o'zaro suhbatlari yoki ichki kechinmalari orqali namoyon bo'ladi. U dialog va monolog shakllarida yuzaga chiqadi. Dialog ikki yoki undan ortiq personaj o'rtasidagi suhbat

bo'lib, konfliktni kuchaytirish, xarakterlarni ochish va syujet rivojiga turtki berish vazifasini bajaradi. Monolog esa qahramonning o'ziga yoki boshqalarga qaratilgan nutqi bo'lib, tashqi va ichki ko'rinishlarda namoyon bo'ladi. Ichki monolog personajning ruhiy dunyosini, kechinma va mulohazalarini chuqurroq ochib berishga xizmat qiladi.

Shuningdek, badiiy asarda voqealar sodir bo'ladigan hudud makon, ular kechadigan vaqt esa zamon kategoriyasi bilan ifodalanadi. Makon va zamon tasviri asarning kompozitsion yaxlitligini ta'minlab, badiiy voqelikning ishonarliligi va ta'sirchanligini kuchaytiradi.

Badiiy asar tilini o'rganish va unga munosabat uzoq tarixga ega bo'lsa-da, uning jiddiy tahlili XX asrning 30-yillarida ancha rivojlandi. Jahon va rus adabiyotshunosligida olib borilgan tadqiqotlar, keyinchalik esa o'zbek adabiyotshunosligidagi ishlanmalar bunga guvohlik beradi. Akademik V. Vinogradov badiiy adabiyot tilini tilshunoslik va adabiyotshunoslikdan ajralib turuvchi maxsus filologik fan ob'yekti sifatida ko'rish lozimligini ta'kidlaydi.

Adabiyotshunoslikda janr va uslub murakkab kategoriya hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, badiiy asar tilining ifodaviyligi va ohangdorligini o'rganish adabiyotshunoslikning markaziy vazifalaridan biridir. Badiiy tilni o'rganish XIX asrda boshlangan. Masalan, italyan tilshunosi Banedetto Kroche, estetik kategoriyalar individual bo'lgani kabi, badiiy asar tili bilan bog'liq lingvistik vositalar ham muallifga xos ekanligini ta'kidlaydi. Badiiy til, umumxalq va adabiy til bilan aloqada bo'lsa-da, o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, asarda obraz yaratishda asosiy vosita hisoblanadi.

Badiiy asarda muallif nutqi va personajlar nutqi o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, ularni tipiklashtirish va individuallashtirishning o'z mezonlari mavjud. Arxaizm, neologizm, dialektizm, shuningdek, sinonim, antonim va omonimlar badiiy tilning uslubiy funksiyalarini boyitadi. Mashhur yozuvchilar badiiy

asar tili orqali obrazlarni hayotiy va tasirchan qilgan. Talantli mualliflarning soʻzga boʻlgan yondashuvi va ularning tilni ishlatish mahorati asarning mazmunini chuqurlashtiradi.

Badiiy asarda syujet — voqealar tizimi boʻlib, xarakterlar oʻrtasidagi qarama-qarshiliklar va hayotiy ziddiyatlarni aks ettiradi. Syujet gʻoyaviy mazmun talabiga muvofiq rivojlanadi va asarning gʻoyasini badiiy shaklda ifodalaydi. Konflikt esa syujetning harakatlantiruvchi kuchi boʻlib, qahramonlarning xarakteri va ichki dunyosini ochib beradi. Badiiy til obrazlilik, poetik figuralar, soʻz oʻyinlari orqali qahramon xarakterini va asar gʻoyasini jozibali tarzda ifodalaydi.

Badiiy asar tilining asosiy vazifasi — goʻzallik qonuniyatlariga muvofiq dunyoni tasvirlash, muallif va oʻquvchining estetik ehtiyojlarini qondirish va badiiy tasvirlar orqali oʻquvchiga taʼsir koʻrsatishdir. U metafora, sinonimlar, soʻz boyligi va boshqa obrazli vositalarga boy boʻlib, his-tuygʻuga boy ifodalarni yaratadi.

Xulosa qilib aytganda, badiiy asar tilini oʻrganish va tahlil qilish asarning gʻoyasi va mazmunini chuqur idrok etishda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Shu bilan birga, rus, oʻzbek va jahon tilshunosligida bu yoʻnalishda koʻplab tadqiqotlar amalga oshirilgan, bu badiiy asar tilining ahamiyatini yanada oshiradi.

Badiiy asar tiliga boʻlgan munosabat va uni badiiy-uslubiy jihatdan oʻrganish uzoq tarixga ega. Shu bilan birga, XX asrning 30-yillarida unga nisbatan jiddiy eʼtibor kuchaygan. Jahon va rus adabiyotshunosligida olib borilgan tadqiqotlar, keyinchalik oʻzbek adabiyotshunosligidagi ishlanmalar bunga guvohlik beradi. Akademik V. Vinogradov badiiy adabiyot tilini tilshunoslik va adabiyotshunoslikdan ajralib turuvchi mustaqil filologik fan obyekti sifatida oʻrganish zarurligini taʼkidlaydi.

Adabiyotshunoslikda janr va uslub murakkab kategoriyalar hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, badiiy asar tilining ifodaviyligi va ohangdorligini oʻrganish fanning markaziy vazifalaridan biridir. Badiiy tilni oʻrganish XIX asrda boshlangan. Masalan, italyan

tilshunosi Banedetto Kroche, estetik kategoriyalar individual bo'lgani kabi, badiiy asar tili ham muallifning shaxsiy nutqiy faoliyati mahsuli ekanligini ta'kidlaydi. Badiiy til o'zining ekspressiv funksiyasini saqlagan holda, insonlar orasida aloqa vositasi sifatida xizmat qiladi.

Badiiy asarda muallif nutqi va personajlar nutqi o'ziga xos xususiyatlarga ega. Personajlar nutqini tipiklashtirish va individuallashtirishning o'ziga xos mezonlari mavjud. Arxaizm, neologizm, dialektizm, shuningdek, sinonim, antonim va omonimlar badiiy tilning uslubiy funksiyalarini boyitadi. Mashhur yozuvchilar badiiy asar tili orqali obrazlarni hayotiy va tasirchan qilgan. Shu bilan birga, badiiy asarda kompozitsiya muhim o'rin tutadi — u ijodiy ishning mantiqiy ketma-ketligi va umumiy birlikni ta'minlaydi. Kompozitsiya klassik adabiyotda ko'pincha rivojlanish kompozitsiyasi sifatida namoyon bo'lib, bir nechta murakkab jarayonlarni o'z ichiga oladi.

Syujet — voqealar tizimi bo'lib, xarakterlar o'rtasidagi qarama-qarshiliklar va hayotiy ziddiyatlarni ifodalaydi. Syujet g'oyaviy mazmun talabiga muvofiq rivojlanadi va asarning g'oyasini badiiy shaklda jonlantiradi. Konflikt esa syujetning harakatlantiruvchi kuchi bo'lib, qahramonlarning xarakterini va ichki dunyosini ochib beradi.

Badiiy til obrazli va tasirli bo'lib, maxsus leksik vositalar, poetik figuralar va so'z o'yinlari orqali g'oya va qahramon xarakterini jozibali shaklda namoyon qiladi. U ko'plab o'xshatish va tasviriy vositalarga boy bo'lib, his-tuyg'uga to'la ifodalarni beradi. Badiiy tilning asosiy maqsadi — go'zallik qonuniyatlariga muvofiq dunyoni tasvirlash, muallif va o'quvchining estetik ehtiyojlarini qondirish hamda badiiy tasvirlar orqali o'quvchiga ta'sir ko'rsatishdir.

Badiiy nutqda sintaktik va stilistik vositalar muallifning obrazli va hissiy ifodasini aks ettiradi. U metaforik, ritmik va intonatsion vositalar orqali voqealarni jonli qiladi. Rang, ohang va tasviriy detallar asarga chuqur kirib borishga yordam beradi, muallifning kayfiyati va qahramonlarga munosabati ochiladi. Shu sababli, badiiy

asar tilini o'rganish asarning g'oyasi va mazmunini to'liq idrok etishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Xulosa qilib aytganda, badiiy asar tilini tahlil qilish olimlarning doimiy e'tiborida bo'lgan, chunki asarning mazmuni va g'oyasini chuqur tushunish uchun uning til xususiyatlarini bilish zarur. Shu bilan birga, rus, o'zbek va jahon tilshunosligida bu yo'nalishda ko'plab tadqiqotlar amalga oshirilgan.

Savol va topshiriqlar:

1. Badiiy asar tili nima va uning asosiy vazifasi qanday?
2. Badiiy tasvir vositalari deganda nima tushuniladi?
3. Badiiy tasvir vositalarining asosiy turlari qaysilar?
4. Tasvir vositalari badiiy asarda qanday estetik ta'sir yaratadi?
5. Tasvir vositalarini topish: Tanlangan she'r, hikoya yoki roman bo'yicha badiiy tasvir vositalarini ajrating va ularning qanday ishlatilganini tushuntiring.
6. Misol yaratish: Har bir badiiy tasvir vositasidan (metafora, epitet, o'xshatish) bir jumla yozing.
7. Tahlil qilish: Asardagi bir obrazni tanlab, uning ifodalanishida ishlatilgan badiiy til va tasvir vositalarini tahlil qiling.
8. Ijodiy topshiriq: Qisqa hikoya yoki she'r yozing va unda kamida 3 xil badiiy tasvir vositasini qo'llang.

9-MAVZU. BADIY SAN'ATLAR

Adabiyot so'nmas ma'naviyat chirog'idir. U tarqatgan nur insonni badiiyatga cho'mdiradi. Adabiyot inson, shuningdek jamiyatning ijtimoiy-siyosiy, an'anaviy qiyofalarini ochib beradi. Adabiyotda har bir xalqning ona Vatani, o'ziga xos milliy xarakteri, barchaga azaliy bo'lin qolgan insoniylik ufurib turadi. Adabiyot adab so'zidan kelib chiqqan. "Adab" so'zi tor ma'noda adabiyot ilmi ma'nosini anglatadi. Sharq islom olamida hozirgi "adabiyot" istilohi

“adab ilmi” deb yuritilgan. Keng ma’noda esa, birinchi navbatda har bir ishda me’yorini saqlash tushunchasini beradi. Bu fazl-u ziynatlar insonni komillika olib chiqadi. Adabiyot komillik sari chorlaydi” [1]. Qo’shimcha qilib aytish mumkinki, adabiyot insonni tarbiyalaydi, uning ong osti ma’naviyatini yuksaltiradi. Adabiyot bizga ruhiy olam bag’ishlaydi. Cho’lpon: “Adabiyot chin ma’nosi ila o’lgan, so’ngan, qoralangan, o’chgan, majruh yaradir, ko’ngilga ruh bermak uchun faqat vujudimizga emas, qonlarimizga qarab singishgan, qora balchiqlarni tozalaydurg’on, o’tkir yurak kirlarini yuvadigan toza ma’rifat suvi, xiralangan oynalarimizni yorug’ va ravshan qiladurg’on buloq suvi bo’lganligidan bizga juda kerakdir” deb adabiyotga yuksak darajada ta’rif beradi. Adabiyot jonning badiiy ozuqasi. Adabiyotni go’zallik bag’sh etadi deb aytganlari rost. Bu go’zallik esa so’z san’ati orqali namoyon bo’ladi. Insonga, butun boshli borliqqa san’at kata ta’sir ko’rsatadi. O’zining ichki olamini ko’zgu sifatida qo’liga topshiradi. Shuning uchun ham “Adabiyot – so’z sa’ati” deb yuritiladi. So’z san’ati yordamida adabiyotda asar tarkibiga emotsional-ekspressiv bo’yoq, mubolag’aviy tasvir yuklanadi. Badiiy san’atlar adabiyotning she’riyat turi bilan uzviy bog’liq, ayniqsa mumtoz she’riyat bilan. Badiiy san’atlarning ikkinchi nomi she’riy san’atdir. Shoirning histuyg’ularini qay tarzda ifodalanishi bu badiiy san’atdir.

Adabiyotimizda shu kungacha badiiy san’atlardan barcha ma’aviyatimiz yulduzlari unumli ravishda foydalanilgan. Buyuk sohibi kalomlar o’z asarida o’rni va me’yori bilan qo’llaganlar. Mavlono Atoiy va Mavlonom Lutfiy, Alisher Navoiy vazahriddin Muhammad Bobur, Mashrab va Ogahiy, Nodira va Uvaysiy, Furqat va Muqumiy asarlari fikrimiz dalilidir. Shayx Ahmad bin Xudoydod Taroziy “Fununul balog’a” asarida o’z davrida 10ta she’riy janrlarga tavsif beradi. Bular: qasida, qit’a, masnaviy, tarje, musammat, mustazod, mutavval, fard. Alisher Navoiy ijodida “Xazoyin ul-maoniy” da she’riy janrlarning 16ta xili mavjud. Ularning barakalisi ruboiydir [2]. Adabiyotimiz ravnaq etgan sayin, saqn’atlarni ich-ichidan o’rgtanishgazamin yaralgan. A. Hojiahmedovning “She’riy

san'atlar va mumtoz qofiya", A.Asallayevning "Badiiy san'atlar" ilmiy kitoblari va Dilmurod Quronov, Najmiddinn Komilov, Shuhrat Rizayev, Bahodir Karimov kabi istedod darg'alarining ilmiy-tadqiqot ishlari uni mazmun-mohiyatini chuqurroq anglashgazamin yaratadi.

She'riy san'atlar badiiy asarda ifodalangan g'oyalarnin hayotiyroq, ta'sirchanroq ifodalanishga, lirik va epik timsollarning yorqinroq gavdalantirishga, misralar, bandlarning lafziy, nazokati, musiqiyligi, jozibadorligini ta'minlashga xizmat qilgan. She'riy san'atlar muayyan badiiy tamoyillarga asoslangan. Bulardan eng muhimi she'riy san'atlarning asar mazmuni biolan uzviy bog'liqligi sanaladi [3]. San'atlarning ichida so'zning takroriga asoslangan san'atlar aynan so'zning shakliy jihatiga bog'liq. Ularga: takrir, mukarrar, tardi aks, rad, rad-ul-matla, anaphora, epifora, assonans, tasbe, tasdir kabilar kiradi. Ular baytning muayyan bir o'rnida kelib, misralar oxirida, boshida, yoki o'rtasida takrorga tayaniob shakllandi.

Takrir. Takrorga btayangan she'riy san'at. "Takrorlash" ma'nosini beradi. Asosan takror baytdagi ta'kidni ifodalash uchun ishlatiladi. Yusuf Xos Hojib:

"Qayusi qo'por, ko'r, qayusi qo'nar
Qayusi chapor, ko'r qayu suv ichar" [4].

Baytda ajratib ko'rsatilgan so'zlar asosan so'roq shaklning ta'kidiga sababchi bo'lyapti. Takrir misralarda bir so'zning xohlagan o'rinda takrorlanib kelishidir.

Mukarrar. Bu san'at "qayta-qayta", "usti-usti" ma'nolarini beradi. Baytdagi so'zning muayyan o'rinda takrorlanib, juftlanib kelishidir. Bu san'at takrorga yaqin turadi. Har bir baytda juft so'zlarning qo'llanishin mukarrarga xos xususiyat. Quyidagi baytda ko'rishimiz mumkin:

"Do'stlar, men telba ahvolig'a yig'langzor-zor
Kim, solodur gaz-gaz o't ko'nglumga tushgan xor-xor" [5].

Aslida mukarrar san'ati g'azalning matlasida ishlatilgan juft so'zning ta'siri butun boshli g'azalda ifodalanishidir. Buni Rashidi Fatvo ("Badoye ul-sanoyi" asrida) aytib o'tadi.

Tasdir. Baytda boshlangan soʻz, uning oxirida ham takrorlanadi. Bu holat sadr (boshi) va ajuzda (oxiri) ifodalanadi. Sadrlar tuzilishiga koʻra 2ga (qancha soʻz bilan ifodalanishiga koʻra) boʻlinadi. Sodda va murakkab tasdirilar. Sodda tasdirilarga 1gina soʻz asos boʻladi. Murakkab tasdirilarga esa undan ortiq soʻzlar.

“Tayyor qilib sipohi jarror
Jarrorliq ichra barcha tayyor” [6].

Tasbe. Bu sanʼat tasdirga tamomon teskari, baytdagi misra oxiridagi soʻz, keying misraning boshida ifdalanishi.

“Alvon bila tok bargi raʼno
Raʼno kaf aro nigori hino”[6].

Tardi aks. Tardning maʼnosi “qaytarib berish”, “uzoqlashtirish”, aks esa “zid”, “teskari” maʼnolarini beradi. Bu sanʼatda takrorlanuvchi soʻzning oʻrni qatʼiy emas. Takrorlanuvchi soʻz 2dan ortiq, oʻrni almashib, takror holatda keladi.

“Quzgʻabon koʻnglum aloxuna alomon ayladi
Ne alomon aloxonu, xonumonim oʻrtadi”[5].

Rad ul matla. Gʻazalning matla qismidagi misra (gʻazal bosh bayti, “shohbayt” deb aytiladi) maqtada (gʻazal oxirgi bayti) takrorlanishi. Bu sanʼat badiiy mahorat meʼzonlaridan biridir. Sanʼat birinchi boʻlib Husayn Voiz Koshifiy asarlarida uchraydi.

“Agar ishqing havosida yogʻar har jola tosh oʻlsun,
Nishona har biriga dermen ushbu xasta bosh oʻlsum.
Navoiy ashk durridek, tilarkim, koʻzda yer bergay,
Agar ishqing havosida yogʻar har jola tosh oʻlsun” [7, 256].

Yaqin oʻtmishdagi asarlarda yuqoridagi takrorlar boshqacha koʻrinishda, boshqacha nom bilan uchray boshladi. Bularga: anafora, assonas, epifora misol boʻla oladi.

Anafora. Takror-sheʼrdagi misra, gaplarning boshidagi soʻz va soʻz birikmalarning ,keying bandda takrorlanib kelishi.

“Endi odam quldek sotilmas
Endi odam oʻtga otilmas,
Endi unga qafas boʻlmas jon,

Endi dunyo bo'lmaydi zindon" [8].

Assonans. Badiiy nutqda ohangdorlik va tasvirlash bo'yoqni oshirish maqsadida qo'llanadigan fonitek usul. Unlilarning takror holatda kelishi, adabiyotda o'zgacha ohangdoshlikni hosil qiladi. Bu esa musiqiylikini yuqori darajada oshiradi.

Epifora. Bu jumla ritorika bilan ham ifodalanadi. She'riy misrada bir xil so'zlarning takrorlanishini o'z ichia oluvchi yozma va og'zaki nutq. Bu san'at ko'proq hissiyotlik yuklaydi she'rga. Jumlaning takrorlanishi eksprissivlikni oshiradi.

"Adabiyotdagi badiiy tasvir, ifodalilik va xushohanglik vositalari badiiy san'atlar deyiladi. Buni o'rganadigan fanni "Ilmi sanoye" yoki "Ilmi bade" deganlar. Sharqda she'riyat asosiy janr bo'lganidan ko'pincha she'r san'atlari tushunchasi ham badiiy san'atlar ma'nosida qo'llaniladi" [8, 3]. Butun boshli adabiyotni emotsionall-eksprissiv bo'yoqda ifodalashda, tasviriy mubolag'ani asarga singdirishda badiiy san'atlarning o'rni beqiyos. Ayniqsa takrorga tayangan san'atlar asardagi ma'noni ta'kidlab keladi. Badiiy san'atni shoir o'z asarida atayin qo'llamaydi, u yorning go'zalligini ta'riflashda uning go'zalliklari haqida so'z ochganda beixtiyor san'atdan foydalanadi. Yuqorida keltirilgan barcha san'atlardan bugungi kelib kitobxon badiiy lazzat oladi. Ma'naviy ozuqaga ega bo'ladi. Bu san'atlardan foydalangan shoir haqiqiy san'atkordir deya olish mumkin.

Ming yillik tarixga ega bo'lgan mumtoz adabiyotimizda badiiyat masalasi hamisha she'r ahlining diqqat markazida bo'lib kelgan. U yoki bu ijodkor salohiyati haqida borganda uning nimalarni tasvirlagani emas, asosan, qanday tasvirlaganiga e'tibor qaratilgan. Jumladan, adabiy asarlarda she'riy san'atlardan foydalanish mahorati hamma asrlarda badiiy san'atkorlikning asosiy qirralaridan biri sifatida baholangan. Ma'lumki, she'riy san'atlar badiiy asarda ifodalangan hayotiyroq, ta'sirchanroq ifodalanishiga, lirik va epik timsollarning yorqinroq gavdalantirilishiga, misralar, baytlar, bandlarning lafziy nazokati, musiqiyligi, jozibadorligini ta'minlashga xizmat qilgan. U yoki bu shoir ijodiga, u yoki bu badiiy asarga baho

berilar ekan, ijodkor ifodalayotgan iz aksini topgan ijtimoiy-siyosiy, falsafiy-axloqiy, ma'rifiy-tarbiyaviy muammolar mohiyati va ko'lami, badiiy timsollar jilosi bilan bir vaqtda qo'llangan she'riy san'atlarning rang-barangligi, mantiqiy asoslanishi, asar mazmunini ochishdagi o'rni va ahamiyati kabi masalalarga ham alohida diqqat qilingan. Adabiyotimiz tarixi yana shundan dalolat beradiki, she'riy san'atlar shoir badiiy salohiyatini ko'z-ko'z qilish, uning xilma-xil san'atlardan mohirona foydalanish usullarini namoyish etish emas, balki ijodkor badiiy tafakkur dahosining ko'lami, yuksak ijtimoiy-axloqifoyalarni jilolantirish san'atkorligi ifodasi bo'lib kelgan. She'riy san'atlar muayyan badiiy tamoyillarga asoslangan. Bulardan eng muhimi she'riy san'atlarning asar mazmuni bilan uzviy bog'liqligi sanaladi.

Musulmon Sharq poetikasining tarkibiy qismlaridan biri, nutqqa bezak beruvchi san'atlar, ularning o'ziga xos jihatlari, fikrni go'zal va mazmunli ifodalash usullarini o'rganuvchi soha ilmi badi' bo'lib, uning asosini mumtoz she'riyat, ba'zida nasrda keng ishlatilgan vazamonaviy adabiyotda hozir ham qo'llanilayotgan badiiy san'atlar tashkil qiladi. Shundan kelib chiqib, ilmi badi' sanoyi' ilmi deb ham yuritiladi. Ilmi badi'ga doir dastlabki asarlar arab tilida yaratilgan bo'lib, ularga Ibn Mu'tazning "Kitob ul-badi'"(9-a.), Nasr binni Hasanning "Mahosin ul-kalom" (9-10- a.), , Qudama ibn Ja'farning "Naqd ush-she'r" (10-a.) asarlari kiradi. Ilmi badi' forstojik adabiyotshunosligida o'zining yuksak cho'qqisiga ko'tarildi. Umar Roduyoniyning "Tarjumon ul-balog'a", Rashididdin Vatvotning "Xadoyiq us-sehr", Shams Qays Roziyning "Al-mo'jam" (uchinchi qismi, 13-a.), Vohid Tabriziyning "Jam'i muxtasar" kabi asarlari shu sohaga bag'ishlangan mumtoz asarlar sifatida alohida ahamiyatga ega. Turkiy tilda ilmi badi' masalalari aks etgan asar sifatida Shayx Ahmad Taroziyning "Funun ul-balog'a" asarini keltirish mumkin. Risolaning uchinchi qismi badiiy san'atlar tahliliga bag'ishlangan bo'lib, unda 97 san'at turi haqida so'z boradi. Ilmi badi'ga doir nisbatan mukammalroq asar Atoulloh Husayniyning "Badoyi' us-sanoyi'" risolasi bo'lib, unda ilmi badi' tarixida ilk marta badiiy

san'atlar uch katta guruhga: ma'naviy, lafziy va mushtarak san'atlarga ajratilgan.

Alisher Navoiy ilmi badi'ga doir maxsus asar yaratmagan bo'lsa-da, o'zining "Majolis un-nafois", "Xamsa" va boshqa ko'plab asarlarida ilmi badi'ning ba'zi nazariy jihatlariga to'xtalib o'tadi. Xususan, "Majolis un-nafois"da Atoulloh Husayniy haqida so'z yuritir ekan, uning ushbu ilmga doir risola yozganligini ta'kidlaydi: "Mir Atoulloh... Bovujudi donishmandlik, she'r va muammo va sanoe'da dag'i mahorat paydo qildi va muammog'a ko'p mashg'ul bo'lur erdi. Holo sabaq kasratidin anga avqoti vafo qilmas, ammo sanoe'da kitobe tasnif qilibdur. «Badoye'i Atoiyg'a» mavsumdur". Shuningdek, Navoiy o'z asarlarida ilmi badi'ga doir ba'zi istiloh va atamalar sharhiga ham to'xtalib, munosabat bildirib o'tadi. Jumladan, maqlubi mustaviy san'ati haqida to'xtalib, shunday yozadi: "bu misra'ki «maqlubi mustaviy» san'atida aytibdur, dalil basdurkim: Mushi xari farrux shavam, Darki raqam qar kard" Navoiy she'riyatida quyidagi badiiy san'atlar qo'llanilgan: Irsoli masal (ar. – maqol yoki matal yuborish) – baytda maqol, matal va hikmatli so'zlarni keltirishga asoslangan she'riy san'at. Ilmi badi'ga doir deyarli barcha manbalarda ushbu san'at haqida ma'lumotlar keltiriladi. Irsoli masal haqidagi nisbatan to'liqroq ma'lumot Atoulloh Husayniyning "Badoyi' us-sanoyi" (15-a.) asarida keltirilgan bo'lib, unda ushbu san'atning ikki usul bilan hosil bo'lishi aytiladi: "Birinchi va afzali uldurkim, masalning so'z va tartibin o'zgartirmay bergaylar... Ikkinchi yo'li uldurkim, masalda o'zgarish yuz berur". Bunda muallif irsoli masal san'atining birinchi turida she'r tarkibida keltiriladigan maqol yoki hikmatli so'zning hech o'zgarishsiz berilishini, ikkinchi turida esa matnning mazmuni saqlangan holda she'r talabi bilan maqol yoki hikmatli so'zning shakli bir oz o'zgartirilishi mumkinligini ta'kidlaydi. Shuningdek, Atoulloh Husayniy irsoli masal san'atining lug'aviy ma'nosiga ham e'tibor qaratib, "irsol" so'zi "yubormoq, jo'natmoq" ma'nosini bildirishini, baytda masal keltirishdan maqsad esa uni muayyan kishiga jo'natish ekanligini ham aytib o'tadi: "Irsol lug'atta yubormoqdur... Aksar

baytta masal keltirish, ani mahbub yo mamduh yoki o'zga kishiga yubormoq uchun bo'lur, aning uchun bu san'atni aning arzi e'tibori bilan irsol ul-masal deb atapturlar". Atoulloh Husayniy o'z fikrini davom ettrib, irsoldan murod irod (keltirish) ham bo'lishi mumkin, shu sababli bu san'at nomini irod ul-masal deb ham atashlari haqida ham ma'lumot beradi. Alisher Navoiy ijodida ham irsoli masal san'ati keng qo'llanilgan. Shoir ijodida bu san'atning istifoda etilishini uch xil holatda ko'rish mumkin: 1) bayt tarkibida qo'llanilayotgan maqol, matal yoki hikmatli so'z "masal", "masaldur", "masalkim", "derlar" jumalari yordamida keltiriladi:

Chun masal bo'ldi soching zulm ichra, yoshurmoq ne sud
Mushk isin yashursa bo'lmas, bu masal mashhur erur.

(G'aroyib us-sig'ar, 186-g'azal)

Buki, derlar: "Bordurur devor keynida quloq",
Ul fazo davrida ko'z yetguncha devor o'lmag'ay.

(G'aroyib us-sig'ar, 611-g'azal)

1) maqol yoki matal yuqoridagi jumalarsiz aynan keltiriladi:

O'qlaring ko'nglumga tushkach kuydi ham ko'z, ham badan
Kim, kuyar o'lu qurug' chun naysitong'a tushti o't.

(G'aroyib us-sig'ar, 86-g'azal)

Har kishikim birovga qozg'oy choh,
Tushgay ul choh aro o'zi nogoh.

(Sab'ai sayyor)

1) maqol yoki matalning mazmuni saqlangan holda, uning shakli bir oz yoki butunlay o'zgartiriladi:

Chu mazra' ichra sochting har ne dona,
Hamul dona ko'targung jovidona

(Farhod va Shirin)

Qachon sochsa tufroqqa bug'doy birav,
Yo'q imkonkim, ul arpa qilg'ay darav.

(Saddi Iskandariy)

Yuqoridagi ikki baytda "Har kim ekkanini o'radi" xalq maqoli o'zgargan shaklda keltirilyapti. Kalomi Jomi' (ar. – jamlovchi,

umumlashtiruvchi soʻz) – she'rda yoki baytda pand-nasihat, oʻgit, axloq-odobga oid, zamona vazamondoshlardan shikoyat bilan bogʻliq fikrlarni keltirishga asoslangan she'riy san'at. Kalomi jomi' haqidagi dastlabki ma'lumot Umar Roduyoniyning “Tarjumon ul-balogʻa” (11-a.) asarida keltirilgan boʻlib, muallif ushbu san'atga quyidagicha ta'rif beradi: “Balogʻat ilmiga xos san'atlardan biri shundan iboratki, bunda Shoir oʻz nutqini hikmatli soʻz, pand-nasihat, taqdirdan shikoyat va shu kabilar bilan bezaydi”. Shunga oʻxshash fikrlar ilmi badi'ga doir forsiy tildagi boshqa mumtoz manbalar: Rashididdin Vatvotning “Hadoyiq ussehr” (12-a.), Sharafiddin Romiyning “Haqoyiq ul-hadoyiq” (14-a.), Husayn Voiz Koshifiyning “Badoyi' ul-afkor” (15-a.), Atoulloh Husayniyning “Badoyi' us-sanoyi'” (15-a.) asarlarida ham bayon qilingan. Turkiy adabiyotshunoslikda K.j. haqidagi ilk ma'lumot Shayx Ahmad Taroziyning “Funun ul-balogʻa” (1436-37) asarida keltirilgan. Alisher Navoiy asarlarining deyarli barchasida pand-nasihat, oʻgit, axloqodoba doir fikrlarni uchratish mumkin. Xususan, “Nazm ul-javohir”dagi ruboiylar boshdan-oyoq kalomi jomi' san'ati asosida yozilgan. Masalan:

Har kimki habibing oʻlsa evrul boshigʻa,
Mahv oʻl yuzigʻa, jonni fndo qil qoshigʻa,
Tosh ursa, ravoningni tufayl et boshigʻa,
Tajdidi muhabbat angla bormoq qoshigʻa.

Navoiy gʻazallarining aksariyatida axloqiy yoki ijtimoiy ruhdagi baytlar uchraydi. Shuningdek, toʻlaligicha ijtimoiy-axloqiy masalalarga bagʻishlangan koʻplab gʻazallar mavjud. Masalan, Shoirning quyidagi matla'li gʻazalizamon vazamona ahlidan shikoyat asosiga qurilgan:

Topmadim ahlizamon ichra bir andoq hamdame
Kim, zamon osibidin bir-birga aytishsoq gʻame.

(Navodir ush-shabob, 576-gʻazal)

Kalomi jomi' san'ati Alisher Navoiyning faqat lirik she'rlarida emas, balki “Xamsa” tarkibidagi dostonlar, “Lison ut-tayr” dostoni va

boshqa nasriy asarlari tarkibidagi she'riy parchalarda ham qo'llanilgan.

Mubolag'a (ar. – kattalashtirish, kuchaytirish) – adabiy asarda tasvirlanayotgan badiiy timsol harakati yoki holatini bo'rttirib, kuchaytirib ifodalash san'ati. Bu xil tasvirda badiiy timsol xususiyatlari yanada yaqqol namoyon bo'ladi, o'quvchi ko'z oldida yorqinroq gavdalanadi. Mubolag'a san'ati haqida ilmiy badi'ga doir mumtoz manbalar: Umar Roduyoniyning "Tarjumon ul balog'a", Rashiddin Vatvotning "Hadoyiq us sehr", Shams Qays Roziyning "Almo'jam", Shayx Ahmad Taroziyning "Funun ul balog'a" asarlarida ma'lumotlar keltirilgan bo'lib, mazkur asarlarda M.ning asosan ig'roq turiga to'xtalib o'tilgan. Xususan, "Funun ul balog'a" muallifi shunday yozadi: "Bu san'at aningdek bo'lurkim, bir narsaning vasfinda mubolag'ani had va g'oyattin o'tkarurlar". Sharafiddin Romiy esa o'zining "Haqoyiq ul xadoyiq" asarida (14 a.) mubolag'ani uning yuqori darajasi bo'lgan ig'roqdan ajratish zarurligini ta'kidlaydi. Mubolag'a va uning darajalari haqida nisbatan to'liqroq ma'lumot Atoulloh Husayniyning "Badoyi' us-sanoyi'" asarida berilgan bo'lib, muallif mubolag'aning tablig', ig'roq, g'uluvv, mardud g'uluvv kabi turlarini keltiradi. M.ning quyidagi 3 darajasi mumtoz adabiyotimizda, xususan Alisher Navoiy ijodida keng qo'llanilgan: 1) tablig' – (ar.) aqlan ishonish mumkin bo'lgan, hayotda ham yuz berishi mumkin bo'lgan mubolag'a. Bunda bo'rttirib tasvir qilinayotgan hodisa yoki xususiyat aqlga to'g'ri keladi va ba'zan qiyinchilik bilan bo'lsa da, amalga oshishi ham mumkin.

Kecha kelgumdur debon ul sarvi gulru kelmadi,

Ko'zlarimga kecha tong otquncha uyqu kelmadi.

("Badoyi' ul vasat", 608 g'azal)

Visol va'dasini bergan yorning kelmagani oqibatida oshiqning kechasi bilan uxlamay chiqishi mubolag'ali tasvir, lekin bu holatni aqlan tasavvur ham qilish mumkin va ba'zan hayotda ham uchraydi. 1) ig'roq – (ar. kamonni qattiq tortmoq) – aqlan ishonish mumkin bo'lsa ham, hayotda yuz bermaydigan mubolag'a. Bunday

tasvirda o'quvchi voqea yoki xususiyatni ko'z oldiga keltirib, tasavvur qila oladi, biroq uning amalda yoki hayotda sodir bo'lishi mumkin emas. Masalan, "Farhod va Shirin" dostonida Shirinning oti yiqilay deganda, Farhodning otni va Shirinni yelkasiga ko'tarib bir necha chaqirim yo'l bosishini aqlan qabul qilish mumkin bo'lsa ham, bunday voqea hayotda yuz berishi mumkin emas:

Ko'tardi orqasig'a bodponi,
Nechukkim bodpo, ul dilraboni...
Chu ikki-uch yig'och gom urdi shaydo,
Bo'lub ollinda qasru havz raydo.

1) g'uluvv (ar. – qo'lni imkon boricha baland ko'tarish) – aql ham bovar qilmaydigan, hayotda ham yuz berishi mumkin bo'lmagan mubolag'a: Har qizil gulkim, yuzung shavqida olib isladim, yetkach ohim shu'lasini, ani sarig' gul ayladim. ("Favoyid ul kibar", 426 g'azal)

Baytda keltirilishicha, oshiq o'z yorining qizil yuzini sog'inib, qizil gulni olib hidlagan ekan, ohining shu'lasidan qizil gul sariq gulga aylanibdi. Tasvirlanayotgan ushbu hodisani aqlan qabul qilish mumkin emas hamda bunday hodisa hayotda ham yuz bermaydi.

Radd Ul-Qofiya (ar. – qofiyaning takrorlanishi) – g'azal yoki qasida matla'idagi qofiyaning undan keyingi baytlardan birida yoki maqta'da takrorlanishiga asoslangan badiiy san'at. XVI asrgacha yaratilgan poetikaga doir manbalarda "iyto" deb yuritilgan. Sakkokiyning "Miftohi ul-ulum", Shams Qays Roziyning "Al-mo'jam" (1218-1233), Nasiriddin Tusiyning "Me'yori ul-ash'or" (13-a.) Husayn Voiz Koshifiyning "Badoyi' ul-afkor fi sanoyi' ul-ash'or" (15-a.), Abdurahmon Jomiyning "Risolai qofiya" (1465), Atoulloh Husayniyning "Risolai vofiy dar qavoyidi ilmi qavofiy" (1487) asarlarida mazkur san'at haqida ma'lumotlar keltiriladi. Ushbu asarlarning deyarli barchasida iyto qofiya nuqsonlaridan biri sifatida e'tirof etilib, agar takrorlanuvchi qofiyalar orasida muayyan masofa bo'lsa (g'azal va qit'ada 7 baytdan keyin, qasidada esa 14-20 baytdan keyin) yoki she'r ikki matla'ga ega bo'lsa (she'r o'rtasida yana bir qo'sh qofiyalanuvchi bayt kelsa), iytodan foydalanish mumkin degan

umumiy xulosa aytiladi. Shayx Ahmad Taroziyning “Funun ul-balog’a” (1436-37) asarida radd ul-qofiya san'ati radd ul-matla' tarkibida tahlil qilinib, risolada keltirilgan radd ul-matla'ning ikkinchi va uchinchi turlari aynan radd ul-qofiya san'atiga mos keladi: “Ikkinchi nav'i ulkim, avvalgi misra'ning qofiyasini maqta'ning oxirinda radd qilurlar.. Uchinchi nav'i ulkim, avvalgi misra'ning qofiyasini ikkinchi bayt yo uchinchi baytta radd qilurlar”. Bunda muallif san'atining matla'dagi qofiyaning maqta'da yoki ikkinchi va uchinchi baytlardan birida takrorlanishiga asoslanishini ta'kidlayapti. Alisher Navoiy g'azaliyotida ushbu san'at ancha faol qo'llanilgan bo'lib, “Xazoyin ul-maoniy” kulliyotida uning turli ko'rinishdagi 450 dan ortiq namunalarini uchratish mumkin (Yo.Is'hoqov). Shoir she'riyatida radd ul-qofiyaning quyidagi ko'rinishlari qo'llanilgan: 1. G'azaldagi birinchi misraning qofiyasi ikkinchi baytda takrorlanishiga asoslangan:

Bahor sensiz o'luptur manga ajab do'zax,
Qizil gul anda o'tu oq shukufalardur yax.
Bahor sensiz agar do'zax o'lsa tong ermas,
Bihisht ichinda liqo bo'lmasa erur do'zax...

(G'aroyib us-sig'ar, 108-g'azal).

1. G'azaldagi birinchi misraning qofiyasi ikkinchidan keyingi baytlardan birida takrorlanishiga asoslangan:

Yuz tuman mehnat o'qi anduhlug' jonimdadur,
To havodin sarzanish sarvi xiromonimdadur.
Hojatim budur, xudoyokim, karomat qilg'asen
Notavon jonimg'a harzahmatki, jononimdadur.
Dard menda sendin ortuq bo'lsa, jono, ne ajab
Kim, sening jismingdadurzahmat, mening jonimdadur...

(G'aroyib us-sig'ar, 150-g'azal).

1. G'azal matla'sidagi ikkinchi misraning qofiyasi ikkinchidan keyingi baytlardan birida takrorlanishiga asoslangan:

Kechti umrum naqdi g'aflat birla nodonlig'da hayf,
Qolg'ani sarf o'ldi anduhu pushaymonlig'da hayf...

... Andoq ish qilkim, pushaymon bo'lmag'aysenkim, emas
Hech osig' chun ish xato bo'ldi pushaymonlig'da hayf...
(G'aroyib us-sig'ar, 303-g'azal).

1. G'azal matla'idagi qofiyalardan birining maqta'da takrorlanishiga asoslangan:

Ishq soldi xonumonim ichra o't,
La'li otashnoki jonim ichra o't.
Ey Navoiy, chun chaqildi barqi ishq,
Tushti andin xonumonim ichra o't.

(Navodir ush-shabob, 86-g'azal). (Layli va Majnun)

Tajnis (ar. – jinsdosh, hamjins) – baytda shaklan bir xil yoki bir-biriga yaqin so'zlarni qo'llashga asoslangan she'riy san'at. Asosan nazmda, ba'zan nasrda ham istifoda etiladi. Ilmi badi'ga doir manbalarda tajnisning bir necha turlari farqlanadi. Xususan, Umar Roduyoniyning “Tarjumon ul-balog'a” (11-a.) asarida tajnisning 4 turi (tajnisi mutlaq, tajnisi murakkab, tajnisizoid, tajnisi muraddad), Rashididdin Vatvotning “Hadoyiq us-sehr” (12-a.), Shams Qays Roziyning “Al-mo'jam” (1218- 1233) va Shayx Ahmad Taroziyning “Funun ul-balog'a” (1436-37) asarlarida 7 turi (tajnisi tom, tajnisi noqis, tajnisizoid, tajnisi mukarrar, tajnisi murakkab, tajnisi mutarraf, tajnisi xat) keltirib o'tilgan. Turkiy adabiyot, xususan Alisher Navoiy ijodida tajnisning asosan quyidagi turlari keng qo'llanilgan: 1. Tajnisi tom yoki mutlaq tajnis – to'liq shakldoshlikka (harflar tarkibi jihatidan) asoslangan:

Sahnida yuz gul chiqorib bir yig'och,
Har gulining atri borib bir yig'och (Hayrat ul-abror)

1. Tajnisi noqis (nuqsonli tajnis) – shaklan yaqin so'zlar o'zaro faqat unli tovushlar jihatidan farqlanuvchi.

1. Tajnisizoyid (orttirilgan tajnis) – shaklan yaqin so'zlarning birida bir-ikki harfning ortiqcha bo'lishiga asoslangan:

Topib ul nuktadin ozor yig'lab,
O'zin tufroqqa soldizor yig'lab

(Farhod va Shirin)

1. Tajnisi muzori' – shaklan yaqin so'zlarning bir-biridan bir yoki ikki undosh tovush bilan farqlanishi natijasida vujudga keluvchi tajnis:

Shoh olinda hamisha hozir o'lsam,
Bu ish kayfiyatidin nozir o'lsam

(Farhod va Shirin)

1. Tajnisi xat – arab yozuvidagi so'zlarning faqat nuqtalar orqali farqlanishiga asoslangan tajnis:

Barcha xo'blarning qadu ruxsoru xattu xoli bor,
Lek ulkim bizni behol aylar o'zga holi bor.

(G'aroyib us-sig'ar, 176-g'azal)

1. Tajnisi mukarrar – shaklan bir-biriga yaqin ikki so'zning misra oxirida yonma-yon kelishiga asoslangan tajnis: Ishq erur andoq murabbiykim, qilur yetkach asar, Bulbul o'lg'ay, ochsa yuz bir sarvi gulruxsor sor. (Badoyi' ul-vasat, 158-g'azal) 1. Tajnisi murakkab – shakldosh so'zlarning biri yaxlit bir so'zdan, ikkinchisi ikki so'zdan iborat bo'lishi orqali vujudga keladigan tajnis: Charx tortib xanjari hijron bu tun, Qo'ymadi birzarra bag'rimni butun. Tunga borib bizni behol aylading, Ne balolig' yer emish, yo rab, bu tun. (Badoyi' ul - vasat, 6-tuyuq) Tajnis san'ati mumtoz she'r shakli hisoblanmish tuyuq janridagi asarlarda keng qo'llaniladi.

Tazod (ar. – zid qo'yish, qarshilantirish) – baytda ma'no jihatdan o'zaro zid, qarama-qarshi bo'lgan so'zlarni qo'llashga asoslangan she'riy san'at. Nazm va nasrda keng qo'llaniladi. Ilmi badi'ga doir manbalarda tazod san'ati turli nomlar bilan yuritilgan. Xususan, ushbu san'at Umar Roduyoniyning "Tarjumon ul-balog'a" (11-a.), Toj al-Halaviyning "Daqoyiq ush-she'r" (14-a.), Sharafiddin Romiyning "Haqoyiq ulhadoyiq" (14-a.) asarlarida mutazod, Rashididdin Vatvotning "Hadoyiq us-sehr" (12- a.), Shayx Ahmad Taroziyning "Funun ul-balog'a" (1436-37), Husayn Voiz Koshifiyning "Badoyi' ul-afkor" (15-a.) asarlarida al-mutazod, Shams Qays Roziyning "Al-mo'jam" (1218-1233), Hamididdin Najotiyning "Risolai feruziy" (14-a.) asarlarida mutobiqa, Shams Faxriy Isfahoniyning "Me'yori

jamoliy” (1344-1345) asarida esa al-itizod istilohlari bilan keltirilgan. Tazod haqdagi nisbatan kengroq ma'lumot Atoulloh Husayniyning “Badoyi' ussanoyi” (15-a.) asarida berilgan bo'lib, muallif o'z asarining lafziyu ma'naviy (mushtarak) san'atlarga ajratilgan qismida mutobaqa atamasi ostida ushbu san'atga to'xtalib o'tadi va tajnis san'atining tiboq, tatbiq, tazod va takofu deb ham yuritilishini ta'kidlaydi. Risolada ushbu atamalarning har biriga alohida izoh berilib, ularning lug'aviy ma'nosi keltiriladi. Shuningdek, risolada Atoulloh Husayniy bir misrada barcha so'zlarning o'zaro qarama - qarshi ma'noda kelganligi bilan bog'liq misolni keltirib, uni Alisher Navoiydan eshitganligini aytib o'tadi: “Hazrati xudovandgor (Alisher Navoiy)din eshittimkim, Xoja Salmon bir misra aytiptur, aning birinchi yarminda uch nimani zikr etiptur va ikkinchi yarminda ul uch nimaning muqobili bo'lg'an yana uch nimani zikr qiliptur va ul misrada o'shul olti mutaqqobil nimadin o'zga hech lafz yo'qtur. Aning ikkinchi misrain o'shul tariqada aytmaptur. Ul misra budur: Hushyor darun raftu berun omad mast”. Mazmuni: Hushyor ichkariga kirdiyu, mast tashqariga chiqdi. Ushbu misrada uch juft zid ma'noli so'zlarning qo'llanilganligini ko'ramiz: hushyor↔mast, darun (ichkariga)↔berun (tashqariga), raft (kirdi)↔omad (chiqdi). Alisher Navoiy ijodida ham tazod san'ati yuksak mahorat bilan qo'llanilgan bo'lib, Shoir g'azallarida ushbu san'atning ishlatilishida ikki xususiyat ko'zga tashlanadi. Ba'zi o'rinlarda Navoiy g'azalning bir yoki bir necha baytidagina tazod usulidan foydalansa, Shoirning ayrim g'azallari boshdan-oxirigacha ushbu san'at asosiga qurilganligini ko'ramiz. Masalan, quyidagi g'azal matla'sida birinchi misra faqat zid ma'noli so'zlardan tashkil topganligini ko'ramiz:

Ne tirigmen, ne o'lug, ne sog', ne bemormen,
Ayta olmankim, firoqingdin ne yanglig'zormen.

(G'aroyib us-sig'ar, 497-g'azal).

Tamsil (ar. – misol keltirish, dalillash) – she'r baytining birinchi misrasida ifodalangan fikrga dalil sifatida ikkinchi misrada hayotiy bir hodisani misol qilib keltirishga asoslangan badiiy san'at. Bunda

birinchi misradagi fikr bilan keltirilgan misol o'rtasidagi munosabat, ya'ni mantiqiy aloqa ko'pincha qiyosiy yo'nalishda bo'ladi. Tamsil san'ati mohiyatiga ko'ra irsoli masal san'atiga o'xshab ketsa-da, fikrning, maqsadning isboti uchun hayotiy dalillar keltirishi bilan undan farqlanadi, chunki irsoli masalda mashhur maqol, hadis yoki hikmat dalil sifatida keltiriladi. Tamsil haqidagi dastlabki ma'lumot Shams Qays Roziyning "Al-mo'jam" (1218-1233) asarida keltirilgan bo'lib, muallif tamsilni istioraning bir turi sifatida sanab o'tadi: "Ushbu san'at ham istioralarga mansubdir. Faqat u istioraning misol keltirish bilan bog'liq turi bo'lib, agar Shoir biror fikrga ishora qilmoqchi bo'lsa, boshqa ma'noni anglatuvchi so'zlarni shu fikrga monand qilib keltiradi va shu orqali o'zi maqsad qilgan ma'noni ifodalaydi". Aynan shu kabi fikrlar ilmi badi'ga doir boshqa manbalar: Husayn Voiz Koshifiyning "Badoyi' ul-afkor" (15-a.) va Atoulloh Husayniyning "Badoyi' us-sanoyi'" (15-a.) asarlarida ham takrorlangan.

Alisher Navoiy ijodida tamsil san'atining istifoda etilishi alohida jihat kasb etadi. Shoir lirikasida ushbu san'atning qo'llanilishida janrlararo tabaqalanish mavjudligini kuzatish mumkin. Xususan, poetik dalillash g'azal janrida, asosan, bir bayt doirasida ko'rinsa, qit'a va ruboiyda bir she'r doirasida, tarji'bandda esa har bir band doirasida namoyon bo'ladi, lekin takrorlanuvchi maqta'-bayt tufayli bandlar bir-biri bilan bog'lanib keladi. Natijada maqta'dagi mazmunni dalillash musalsal, ya'ni bosqichli holat kasb etadi (Yo.Is'hoqov). Masalan, quyidagi misolda dalillash usuli g'azaldagi bayt doirasida namoyon bo'lmoqda:

Zaxmim ichra qoldi paykoning, ne yanglig' butkay ul,
Chunki qo'yimas yorag'a yopushqali marhamni su.

(G'aroyib us-sig'ar, 511-g'azal).

Quyidagi ruboiyda esa tamsil san'ati yaxlit bir she'r doirasida qo'llanilganligini kuzatamiz:

G'urbatda g'arib shodmon bo'lmas emish,
El anga shafiqu mehribon bo'lmas emish.

Oltun qafas ichra gar qizil gul butsa,
Bulbulg'a tikandek oshyon bo'lmas emish.

(G'aroyib us-sig'ar, 55-ruboiy).

Navoiy qit'alarida tamsil san'ati muhim ahamiyat kasb etadi, chunki bu janrda ijtimoiy-tarbiyaviy mazmun, pand-nasihat ruhi yetakchilik qiladi va shu sababli har bir muhim fikr va xulosa hayotiy hodisalar bilan dalillanadi. Masalan, quyidagi qit'ada birinchi baytda Shoir aytmoqchi bo'lgan fikr-xulosa bayon qilingan bo'lsa, keyingi baytlarda uning dalil-isboti keltirilgan: Yuz tuman nopok erdin yaxshiroq Pok xotunlar ayog'ining izi, Lut o'g'lin ko'rki soldi tiyralik Ding'a nafs ilgida tab'i ojizi. Dahr aro yoqti siyodat mash'alini, Pokravliqtin rasululloh qizi. (Navodir ush-shabob, 9-qit'a)

Tanosub (ar. – mos, mutanosib, daxldor) – baytda ma'no jihatdan bir-biriga yaqin va o'zaro mutanosib so'zlarni qo'llashga asoslangan badiiy san'at. Ilmi badi'ga doir mumtoz manbalarda muroot un-nazir (ba'zan tavfiq, iytilof va talfiq) nomi bilan keladi. Tanosub san'ati haqidagi dastlabki ma'lumot Umar Roduyoniyniing "Tarjumon ul-balog'a" (11-a.) asarida keltirilgan: "Agar she'r aytuvchi ma'no jihatidan bir-biriga o'xshash, xususan "oyu quyosh, daryoyu kishtiy" kabi so'zlarni qo'llasa, uni muroot un-nazir deb ataydilar". Tanosub haqdagi nisbatan kengroq ma'lumot Atoulloh Husayniyniing "Badoyi' us-sanoyi'" (15-a.) asarida berilgan bo'lib, muallif ushbu san'atga shunday ta'rif beradi: "Ani tanosub, tavfiq, iytilof va talfiq ham derlar, Ul andog'durkim, kalomda anga munosib hodisa va nimalarni jam' qilurlar..." Shuningdek, asarda tanosub san'atining darajalari va nomlanishi bilan bog'liq muhim ma'lumotlar ham keltirib o'tilgan. Alisher Navoiy ijodida tanosub san'ati keng istifoda etilgan bo'lib, bu san'atning Shoir lirikasida qo'llanilish holatini quyidagicha tasnif qilish mumkin: 1. Bayt tarkibida bir guruhga mansub va ma'no jihatdan bir-biriga yaqin bir necha so'zlarni keltirish orqali tanosub san'atini qo'llash. Vasl shomi kuymagan parvona shoyad qolmag'ay, Bu shafaqqun hullakim sham'i shabistonimdadur. ("Badoye' ul-vasat", 194-g'azal) 1. Bayt tarkibida ikki ma'no guruhiga oid so'zlarni

keltirib, har ikki guruh orasidagi so'zlarni bir-biriga qiyoslash yoki qarshi qo'yish orqali tanosub san'atini qo'llash. Masalan, Xattining vasfin yozarmen kirpiku xoli bila, Xat yozarda chunzaruratdur qalam birla midod. ("G'aroyib us-sig'ar", 120-g'azal)

Tashxis (ar. – jonlantirish, shaxslantirish) – hayvonlar, qushlar, o'simliklar va jonsiz narsalarga insonning xususiyatlarini ko'chirish san'ati. Bu holat tasodifiy bo'lmay, tasvir ob'ekti bo'lmish hayvon, o'simlik yoki jonsiz predmetning muayyan belgisi bilan inson xususiyati yoki fe'l-atvori o'rtasidagi biror ramziy o'xshashlikka asoslanadi. Tashxis san'ati ilmi badi'ga doir manbalarda alohida nom bilan keltirilmaydi, balki istioraning bir turi, ba'zan majozning bir turi sifatida beriladi. Tashxis san'ati Alisher Navoiy asarlarida ko'proq tabiat lirikasi bilan bog'liq holatda namoyon bo'ladi. Uyg'otur subhi bahor elni fig'on birla sahob Kim, sabuhiy chog'idur — mast bo'lung, ey as'hob. Barq har dam choqilib ishnagach-o'q tiyra bo'lur, Ya'ni o'sh mundin oling umr charog'ig'a hisob. Yog'in ahvolinga yig'larki, ko'z och uyqudin Kim, erur sayli mamarri bu ko'han dayri xarob... (Favoyid ul-kibar, 41-g'azal) Navoiy ijodida insonga xos xususiyatlar faqat hayvonlar, qushlar, aniq narsalargagina emas, mavhumiy tushunchalarga ham ko'chiriladi. Masalan, Mungrayib andoq sinuq ko'nglum buzulurkim, sipehr Bul'ajab holimg'a yuz ming ko'z bila hayron bo'lur. (G'aroyib us-sig'ar, 162-g'azal) Tashxis san'ati "Xamsa" tarkibidagi dostonlarda ham keng qo'llanilgan: Bo'lub bu motamidin dasht g'amnok – Ki, vodidin yaqosin aylabon chok. (Farhod va Shirin) Sunbul qilibon qaro uzorin Ochib qaro zulfi mushkborin. (Layli va Majnun)

Tazmin (ar. – bir narsani ikkinchi narsa orasiga qo'ymoq) – she'rda o'zga bir Shoir she'ridan bir misra yoki bir bayt kiritish san'ati. Ilmi badi'ga doir deyarli barcha manbalarda ushbu san'at haqida ma'lumotlar keltiriladi. Tazmin san'atining nomi dastlab Umar Roduyoniyning "Tarjumon ul-balog'a" asarida (11-a.) uchraydi. Muallif tazminni ikki nuqtai nazardan talqin qiladi: 1) avvalgi baytning mazmunini keyingi baytda keltirishga asoslangan san'at; 2)

she'rda o'zga Shoir bayti va ushbu bayt muallifini keltirishga asoslangan san'at. Roduyoniydan keyingi forsiy manbalarda asosan ikkinchi talqinga diqqat qaratiladi. Husayn Voiz Koshifiyning "Badoyi' ul-afkor fi sanoyi' ul-ash'or" (15-a.) asarida Tazmin san'ati ikki guruhga ajratiladi: 1) Tazmini musarrah – misra yoki bayti keltirilayotgan muallif nomi ko'rsatilgan 2) Tazmini mubham – muallif nomi keltirilmagan. Shuningdek, Koshifiy tazminning taxmis va tasdis turlari haqida ham ma'lumot keltiradi. Nasiruddin Tusiyning "Me'yor ul-ash'or" (1251-1252) asarida tazmin san'ati Shoirning o'z fikriga dalil sifatida boshqa bir asardan barchaga ma'lum baytni keltirishi bilan bog'liqligiga e'tibor qaratiladi va tazmin sifatida keltirilayotgan bayt Shoirning boshqa asaridan olingan o'z ijod mahsuli bo'lishi ham mumkinligi ta'kidlanadi. Alisher Navoiy ijodida tazmin san'atining istifoda etilishi aynan "Me'yor ulash'or" muallifi keltirgan mezonlarga mos keladi. Shoirning "Xazoyin ul-maoniy" kulliyotidagi ayrim g'azallarida boshqa g'azallardagi misralar aynan keltirilganligini kuzatish mumkin. Masalan, "G'aroyib us-sig'ar"dan 479-raqam ostida o'rin olgan va Ne tirikmen, ne o'luk, ne sog', ne bemormen, Ayta olmonkim, firoqingdin ne yanglig'zormen matla'si bilan boshlanadigan g'azalning birinchi misrasi "Navodir ush-shabob"dagi 471-g'azalning 5-baytiga tazmin sifatida kiritilgan: Jon taloshurmen ne dardim bilgurur, ne sihatim, Ne o'lukmen, ne tirik, ne sog', ne bemormen. Shuningdek, Navoiy she'riyatida tazminning taxmis va tasdis turlari ham qo'llanilganki, biz bu haqda "Navoiy she'riyati va janrlar poetikasi" mavzuida kengroq ma'lumot berib o'tganmiz.

Tatabbu' (ar. – biror narsaning izidan borish; kuzatish) – o'zga bir Shoir she'ridan ta'sirlanib, undagi vazn, qofiya va radifni saqlagan holda asar yaratish. Nazira, o'xshatma va javobiya deb ham yuritiladi. Tatabbu' Musulmon Sharqi adabiyotida adabiy aloqa va o'zaro ta'sirning keng tarqalgan shakllaridan bo'lib, salaflar yokizamondosh Shoirlar bilan muayyan tarzda o'zaro ijodiy musobaqaga kirishish bilan bog'liq an'ana hisoblangan. Bunda musobaqalashayotgan Shoir

biror asarga javob bitar ekan, unga ijodiy yondashishi, tanlangan mavzu, vazn va qofiya doirasida yangi fikr ayta olish imkoniyatiga ega bo'lishi talab qilingan. Tatabbu' she'riyatning istalgan janri yoki shakli asosida: farddan dostongacha yozilishi mumkin. Mumtoz she'riyatimizda, xususan Alisher Navoiy ijodida tatabbu' asosan g'azal, qasida va doston shaklida bitilgan. Navoiyning lirik tatabbu'lari "Devoni Foni" tarkibidan o'rin olgan bo'lib, ular ulug' Shoirning o'z salaflari va ustozlariga yuksak ehtiromi mahsulidir. Devondagi g'azallarning 300 dan ortig'i aynan tatabbu' asosida yaratilgan. Navoiy tatabbu'lari Xusrav Dehlaviy, Sa'diy Sheroziy, Hofiz Sheroziy, Salmon Sovajiy, Kamol Xo'jandiy, Hasan Dehlaviy, Abdurahmon Jomiy, Shayxim Suhayliy, Ahmad Hojibek Vafoiy kabi ko'plab Shoirlar g'azallariga bog'langan. Devondagi eng ko'p tatabbu' Hofiz Sheroziy g'azallariga bog'langan (200 dan ortiq). Hofizning Agar on turki Sherozi ba dast orad dili moro, Ba xoli hinduyash baxsham Samarqandu Buxororo (Mazmuni: Agar o'shal Sherozning turki ko'nglimizni ovlasa, qora xoli uchun Samarqandu Buxoroni nisor aylaymiz) deb boshlanuvchi g'azaliga Navoiy quyidagicha tatabbu' bitgan: Gar on turki Xitoy no'sh sozad jomi sahboro, Naxust orad so'i mo turktozi qatlu yag'moro. (Mazmuni: Agar u xitoylik turk may jomini ichsa, avval bizning ustimizga ot surib, o'ldirib, talontoroj qiladi. "Devoni Foni"da qasida shaklida bitilgan tatabbu' lar ham mavjud bo'lib, ular "Sittaizaruriya" (Oltizarurat) qasidalar majmuasi tarkibiga kiradi. Majmuadagi "Tuhfat ul-afkor" (Xusrav Dehlaviy va Abdurahmon Jomiyga javob), "Qut ul-qulub" (Avhadiddin Anvariya javob), "Minhoj un-najot" (Avhadiddin Anvariya va Xoqoniy Shervoniya javob), "Nasim ul-xuld" (Xoqoniy Shervoniya, Xusrav Dehlaviy va Abdurahmon Jomiyga javob) qasidaları tatabbu' asosida yaratilgan. Alisher Navoiyning epik she'riyati ham tatabbu' asosida yaratilgan bo'lib, uning "Lison ut-tayr" dostoni Farididdin Attorning "Mantiq ut-tayr" dostoniga, "Xamsa" tarkibidagi dostonlar esa Nizomiy Ganjaviy, Xusrav Dehlaviy va Abdurahmon Jomiy dostonlariga tatabbu' tarzida vujudga kelgan.

Husni ta'lil (ar. – chiroyli dalillash) – biror voqeani unga bevosita daxli bo'lmagan boshqa bir hodisa bilan izohlash san'ati. Bunda Shoir o'zi tasvir etayotgan hodisaga biror go'zal sabab ko'rsatadi. Bu asoslash mantiqiy va hayotiy bo'lmasdan, aksincha xayoliy, Shoirona shaklda namoyon bo'ladi. Husni ta'lil san'atining nomi dastlab Umar Roduyoniyning “Tarjumon ul-balog'a” asarida (11-a.) uchraydi. Muallif H.ni “muayyan ob'ektni tasvirlashda biri birining sababi bo'lgan ikki sifatning namoyon bo'lishiga asoslangan san'at” sifatida tasvirlaydi. Husni ta'lil haqdagi nisbatan kengroq ma'lumot Atoulloh Husayniyning “Badoyi' us-sanoyi” (15-a.) asarida berilgan bo'lib, muallif Taftazoniy va Qutbiddin Sheroziyning ushbu san'at haqidagi fikrlariga batafsil to'xtaladi va Taftazoniy tasnifini keltirib o'tadi. Bu tasnifga ko'ra, husni ta'lil quyidagi to'rt turdan iborat: 1) belgining mavjudligi, lekin sabab aniq ko'zga tashlanmaganligi uchun uni xayoliy, badiiy sabab bilan izohlashga asoslangan. 1) belgining zikr etilgan sababdan boshqa yana bir – hayotiy bo'lmagan sababga ega ekanligiga asoslangan. 1) belgining ba'zan sababga ega bo'lish, ba'zan ega bo'lmasligiga asoslangan. 1) belgining umuman sababga ega bo'lmasligiga asoslangan. Turkiy adabiyot, jumladan, Alisher Navoiy ijodida H.ning ushbu turlari keng qo'llanilgan. Xususan, “G'aroyib us-sig'ar”dan 9-raqam ostida o'rin olgan g'azalning quyidagi baytida H.ning birinchi turi qo'llanilganligini ko'rish mumkin: Nomai shavqum ne nav' ul oyg'a yetkay, chunki men El otin o'qur hasaddin yozmadim unvon anga. Bunda Shoir “Shavqim maktubi u oydek go'zal yorimga qanday qilib yetib borar ekan, axir men xalq uning nomini o'qib, bilib olishidan hasad qilib, maktubimning manzilini yozmadim-ku” der ekan, hodisaga “hasad qilib” manzilni yozmaganlikni sabab sifatida ko'rsatib, baytning ta'sirchanligini oshirgan. Husni ta'lil san'ati baytda ifodalanayotgan hayotiy voqea, hodisa yoki holatga g'ayritabiiy, ya'ni mantiqiy bo'lmagan biron sabab ko'rsatish, shu vosita orqali muayyan g'oyaviy-badiiy niyatni amalga oshirish, biron g'oya yoki fikrni ta'kidlab ko'rsatishni nazarda tutadi. Ushbu san'at qo'llangan bayt uch narsani o'zichiga oladi: 1. Ijodkor tasvirlayotgan

hayotiy hodisa yoki holat, tarixiy yoki afsonaviy voqea. 2. Shu hodisa, holat, voqeaning hayotiy bo'lmagan, g'ayritabiiy, nomantiquiy sababi. 3. Hayotiy haqiqatga yoki afsonaviy voqeaga g'ayritabiiy sabab ko'rsatishdan nazarda tutilgan g'oyaviy-badiiy niyat (A.Hojiahmedov). Alisher Navoiy ijodida quyosh, oy, yulduzlar, subh, shafaq, sham', gullar timsollarining harakati va holatini g'ayritabiiy, xayoliy asoslash orqali yor latofati ta'sirchan tarzda ifodalanganligiga guvoh bo'lamiz.

Infiolingdin quyosh kirdi qaro tufrog' aro,

Qilg'aningda jilva ul ruxsori gardolud ila.

(“Badoye' ul-vasat”, 541-g'azal)

Oy falak xirgohida andin chekar yuzga sahob,

Kim ocha olmas yuzin ul mohi xirgoh ollida.

(“Favoyid ul-kibar”, 569-g'azal)

Xulosa qilib shuni aytishim mumkinki, buyuk mutafakkir shoirimiz Alisher Navoiy ijodidagi badiiy san'atlar har tomonlama mukammal, o'zining badiiy nafosati bilan, xilma-xil ifoda usullari bilan berilgani-o'zbek tilimizning g'oyatda boyligi va go'zalligini, shuningdek nozik va teranligini yorqin hamda jonli lavhalarda ifodalashini ko'rsatib turibdi. Bularni chuqur o'rganish yangi O'zbekistonimizning yosh mutaxassislari uchun nihoyatdazarur deb bilaman.

Savol va topshiriqlar:

1. Badiiy san'atlar tushunchasini izohlang va ularning ahamiyatini tushuntiring.
2. Trop va figura o'rtasidagi farqni misollar bilan tushuntiring.
3. Metafora va metonimiya o'rtasidagi farqni izohlang.
4. Giperbola va litota qanday badiiy vositalardir?
5. Tanlangan she'rda qo'llanilgan badiiy san'atlarni aniqlang va ularning funksiyasini tushuntiring.
6. Badiiy san'atlar tasnifini ko'rsatuvchi sxema tuzing.
7. G'azalda qo'llaniladigan badiiy san'atlarni tahlil qiling.
8. Tuyuq yoki masal badiiy san'atlari bo'yicha tadqiqot o'tkazing.

10-MAVZU. SHE'R TIZIMLARI

Xalq va millatning o'zligini anglash, shaxs erkinligi hamda tafakkur mustaqilligini ifodalash she'riyatning jamiyatdagi o'rni va ahamiyatini belgilaydi. She'riyatning asl mohiyati shakl va mazmun uyg'unligida namoyon bo'ladi. Shu bois she'rga berilgan ta'riflarni tahlil qilish mazkur masalaning mohiyatini aniqlash va muayyan ilmiy xulosalarga kelish imkonini beradi.

Adabiyotshunoslik manbalarida she'r, avvalo, ohang va ritm asosida tartibga solingan, his-tuyg'ularni ifodalovchi hayajonli nutq shakli sifatida talqin qilinadi. Boshqa ta'riflarda esa she'r fikrning siqiq va teran ifodasi, ko'ngilga ta'sir etuvchi musiqa, inson ruhiyatining bevosita aks-sadosi sifatida izohlanadi. Haqiqiy she'r yurak sezgularini ifoda etadi; vazn va qofiya esa uning tashqi bezagi xolos. Agar so'zda ichki ma'naviy qudrat bo'lmasa, u vazn va qofiyaga ega bo'lsa-da, chin ma'noda she'r darajasiga ko'tarila olmaydi.

She'r tuzilishi murakkab tizim bo'lib, unda g'oya, mavzu, ritm, vazn, qofiya, band, intonatsiya, pauza, urg'u, poetik san'atlar, obraz va kompozitsiya kabi ko'plab unsurlar o'zaro uyg'unlashadi. Aynan shu elementlarning muayyan tizimda birlashuvi natijasida she'riy asar yuzaga keladi. Har bir she'r ma'lum vazn qoidalari asosida yaratiladi va vaznlar majmui she'riy tizimni tashkil etadi. Jahon she'riyatida sillabik, tonik, metrik va melodik tizimlar mavjud bo'lsa, o'zbek she'riyatida asosan barmoq va aruz tizimlari yetakchi hisoblanadi.

Aruz tizimi arab va fors adabiyotida shakllanib, keyinchalik turkiy adabiyotga kirib kelgan. Uning o'zbek she'riyatiga qachon kirgani haqida turli qarashlar mavjud bo'lsa-da, qadimiy manbalarda aruzdan keng foydalanilganini ko'rish mumkin. Mumtoz adabiyotda qasida, g'azal, ruboiy, masnaviy, qit'a kabi janrlar aruz tizimida yuksak darajada rivojlangan.

Sharq adabiyotshunosligida grafik shakldagi she'rlar ham alohida o'rin tutadi. Murabba', mudavvar, mushajjar, mu'ayyad kabi shakllar she'rning mazmuni bilan bir qatorda uning tasviriy-kompozitsion tuzilishini ham muhim san'at hodisasiga aylantirgan.

Bunday shakllarda mazmun va ko'rinish uyg'unligi o'ziga xos estetik ta'sir kuchini hosil qiladi. Biroq mumtoz mutafakkirlar, xususan, Alisher Navoiy nazarida she'rning asl qadri uning ma'nosiga bog'liq bo'lib, shakl ikkinchi darajali hisoblanadi.

Mazmun va shakl munosabati adabiyotshunoslikda doimo bahsli masala bo'lib kelgan. Ular o'zaro ajralmas birlikda namoyon bo'ladi. Ayrim janrlar dastlab mazmun hodisasi sifatida yuzaga kelib, keyinchalik mustahkam shakliy tizimga aylangan. Masalan, g'azal avval muhabbat mazmunini ifodalovchi she'r turi sifatida shakllanib, so'ngra qat'iy janr xususiyatlariga ega bo'lgan turg'un shaklga aylangan.

XX asr boshlaridan o'zbek adabiyotida barmoq vazni keng qo'llanila boshladi. Bu vazn turkiy tilning tabiiy fonetik xususiyatlariga asoslangan bo'lib, xalq og'zaki ijodida qadimdan mavjud edi. Barmoq vaznida bo'g'inlar sonining tengligi asosiy mezon sanaladi. Keyinchalik erkin she'r shakli ham rivojlanib, unda qat'iy vazn va qofiya talablari yumshadi, biroq ichki ritm va musiqiylik saqlanib qoldi. Erkin she'r shoirning ruhiy holati va tafakkur oqimini erkinroq ifodalash imkonini berdi.

Zamonaviy she'riyatda janrlar sintezi, shakliy tajribalar va ifoda erkinligi kuchaydi. An'anaviy janr talablari o'rnini ko'proq universal va sintetik shakllar egallamoqda. Lirikada avtopsixologik, ijroviy va personajli ko'rinishlar ajratilib, meditatif va tavsifiy lirika kabi yo'nalishlar ham shakllandi. Ayniqsa, meditatif lirikada shoirning ichki mushohadalari, iztirob va sog'inch ohangi yetakchilik qiladi.

Xulosa qilib aytganda, har bir she'r mazmun va shakl uyg'unligida dunyoga keladi. Shaklni g'oya belgilaydi, g'oyaning badiiy ifodasi esa shoirning dunyoqarashi, estetik didi va tasvir uslubiga bog'liq. She'riyat — murakkab ruhiy-ijodiy jarayon mahsuli bo'lib, unda mazmun va shakl bir butun estetik tizimni tashkil etadi.

She'riy tarjima asrlar davomida filologlar, shoirlar va tarjimashunos olimlar e'tibor markazida bo'lib kelgan. U nasriy tarjimadan bir qator jihatlari bilan farq qilsa-da, har ikkisi ham

tillararo badiiy muloqotga xizmat qiladi. Biroq she'riy matnning o'ziga xos tabiati uni tarjima qilish jarayonini ancha murakkablashtiradi.

She'riy matndagi axborot nasriy matndagi axborotdan tubdan farq qiladi. She'rda ma'no ko'p qatlamli bo'lib, unda ba'zan bir-biriga zid, hatto o'zaro inkor qiluvchi mazmunlar ham mujassam bo'lishi mumkin. She'riy matn faktual (voqeaviy) va konseptual (mazmuniy) axborotni o'zida birlashtiradi. Bu ikki qatlam o'zaro uzviy bog'liq bo'lsa-da, ular o'rtasida ichki dinamik qarama-qarshilik ham mavjud bo'ladi. Tarjimon ana shu murakkablikni chuqur anglab, matnning tashqi voqeligi bilan birga ichki ma'no qatlamini ham yetkazishi lozim.

She'riy tarjimaning eng muhim vazifasi — asl asarning badiiy darajasini saqlab qolishdir. Ya'ni yaxshi she'r tarjimada zaif matnga aylanib qolmasligi kerak. Mazmun imkon qadar to'liq saqlanishi, shakl esa mazmunga mos ravishda qayta yaratilishi zarur. Tarjimaning sifatini nafaqat tarjimon, balki oddiy o'quvchi ham his eta olishi muhim.

She'riy tarjimaning asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat:

Qofiya va vazn. She'riyatda so'zlar ma'lum ritmik tartib asosida joylashtiriladi. Qofiya tovush uyg'unligini, vazn esa urg'u va bo'g'inlar tizimini ifodalaydi. Tarjimada asl ritmni to'liq saqlash har doim ham imkoni bo'lmasa-da, tarjimon muqobil ohangdorlikni yaratishga intilishi kerak. Ba'zi hollarda qofiya ustuvor bo'lsa, boshqa vaziyatda mazmun yoki umumiy kayfiyat birinchi o'ringa chiqadi. Tarjimon har bir she'r uchun eng muvofiq yechimni tanlaydi.

Ohang va uslub. Har bir shoirning o'ziga xos poetik ohangi mavjud. Ohang so'z tanlovi, sintaksis va obrazlar orqali yuzaga chiqadi. Tarjimada bu ohangni imkon qadar yaqin ifodalash muhim. Masalan, g'amgin, iltijo ohangidagi she'r tarjimada ham shu ruhni saqlashi lozim. Uslub esa metafora, takror, anafora kabi badiiy vositalarni o'z ichiga oladi. Tarjimon ana shu vositalarni maqsad til imkoniyatlari doirasida qayta tiklashga harakat qiladi.

Madaniy kontekst. She'r ko'pincha muayyan xalqning tarixiy, ijtimoiy va madaniy muhitiga tayanadi. Undagi ramz, ishora va an'analar boshqa til vakili uchun begona bo'lishi mumkin. Shuning uchun tarjimon manba va maqsad madaniyatini yaxshi bilishi zarur. U asl matnga sodiqlik bilan birga, yangi o'quvchi uchun tushunarli va ta'sirchan variant yaratishi kerak.

So'z tanlash. She'rda har bir so'z katta yuk ko'taradi. Shu bois tarjimon ma'nodosh so'zlar ichidan eng mosini tanlashi, ularning hissiy va uslubiy rangini hisobga olishi lozim. Ba'zan bevosita tarjima qilish imkoni bo'lmagan iboralar uchun ijodiy yechim topish talab etiladi.

Sintaksis. She'riy nutqda gap qurilishi ham estetik vazifani bajaradi. So'z tartibini o'zgartirish, inversiya yoki takrorlar she'r ohangiga xizmat qiladi. Tarjimada sintaksisni mutlaqo ko'chirib bo'lmasa-da, uning badiiy ta'sirini saqlash muhim.

Jahon she'riyatida asosan to'rtta she'r tizimi mavjud: sillabik (bo'g'inga asoslangan), metrik (cho'ziq-qisqa bo'g'inlarga asoslangan), tonik (urg'uga asoslangan) va sillabo-tonik (bo'g'in va urg'u uyg'unligiga asoslangan). Ingliz she'riyatida iambik, troxaik, anapestik, daktil va spondaik vaznlar keng qo'llaniladi. O'zbek she'riyatida esa barmoq va aruz tizimlari asosiy o'rinni egallaydi, shuningdek, erkin (sarbast) she'r shakli ham keng tarqalgan.

Barmoq tizimi bo'g'inlar soniga asoslanadi va o'zbek tilining tabiiy xususiyatlariga mos keladi. Aruz esa bo'g'inlarning cho'ziq-qisqaligiga tayanadi. Erkin she'rda esa qat'iy vazn va qofiya talabi bo'lmaydi, ohang ko'proq mazmun va intonatsiya orqali yuzaga chiqadi.

Shu o'rinda terminologik aniqlik ham muhim. "Vazn" konkret she'rning o'lchovini bildirsa, "she'r tizimi" muayyan tamoyillarga asoslangan vaznlar majmuini anglatadi. Masalan, aruz tizimi o'z ichiga yuzlab vaznlarni oladi.

Xulosa qilib aytganda, she'riy tarjima — bu oddiy matn ko'chirish emas, balki ijodiy qayta yaratish jarayonidir. Tarjimon asl

she'rning ma'no qatlamini, uslubini, ritmini va ruhini yangi tilda jonlantirishi kerak. U ham sodiq, ham ijodkor bo'lishi lozim. Globallashuv davrida she'riy tarjima turli madaniyatlarni bir-biriga yaqinlashtiruvchi muhim ko'prik vazifasini bajaradi. Turli tillardagi she'riyatni o'quvchilarga yetkazish orqali biz madaniyatlararo muloqotni boyitamiz va badiiy so'zning universalligini yanada chuqurroq anglaymiz.

Quyida "She'r tizimlari" mavzusi bo'yicha 4 ta nazariy savol va 4 ta amaliy topshiriq keltirilgan. Savollar talabaning tushunchasini aniqlashga, topshiriqlar esa bilimni qo'llashga yo'naltirilgan.

Savol va topshiriqlar:

1. She'r tizimi deganda nima tushuniladi?
2. Jahon she'riyatida uchraydigan sillabik, metrik, tonik va sillabotonik tizimlarning asosiy xususiyatlarini taqqoslang.
3. O'zbek she'riyatida keng qo'llanilgan barmoq va aruz tizimlarining o'xshash va farqli jihatlari nimalardan iborat?
4. Erkin (sarbast) she'r tizimining an'anaviy vazn tizimlaridan farqi nimada? U qanday badiiy imkoniyatlar yaratadi?
5. Quyidagi misraning vaznini aniqlang va bo'g'inlar sonini ko'rsating:

"Ona yurtim, sening bag'ring keng." (Bo'g'inlarni ajratib yozing.)

6. "Vazn" va "she'r tizimi" tushunchalari o'rtasidagi farqni izohlang.
7. Berilgan mazmun asosida ikki xil shaklda 4 misra yozing:
 1. a) 7 bo'g'inli barmoq vaznida
 2. b) Erkin (sarbast) shaklda
8. Quyidagi ikki misrani o'qing va qaysi she'r tizimiga mansubligini aniqlang, javobingizni asoslang:
 - a) *Ko'nglimda bir armon qoldi,
Yuragimda hijron qoldi.*
 - b) *Tun jim. Ko'chalar huvillab yotar,
Yolg'izlik derazamni taqillatadi.*

11-MAVZU. ADABIY TUR VA JANRLAR. EPIK TUR VA UNING JANRLARI

Adabiyot insoniyat madaniy taraqqiyotining eng muhim yo'nalishlaridan biri sanaladi. U nafaqat so'z orqali, balki badiiy tasvir vositalari va estetik ifoda orqali insonning qalbi hamda ongiga ta'sir ko'rsatadi. Adabiy turlar va janrlar esa adabiyotning mazmuniy va shakliy tuzilishini belgilovchi asosiy omillar sifatida so'z san'ati taraqqiyotida alohida o'rin egallaydi. Ularning rang-barangligi hamda turli davr va madaniyatlarda namoyon bo'lishi adabiy ijodning boyligi va umumiy insoniy ahamiyatini ta'minlaydi.

Adabiy turlar va janrlar tasnifi

Adabiyotshunoslikda adabiy asarlar odatda uch asosiy turga ajratiladi: epik, lirik va dramatik. Har bir tur o'ziga xos mazmun va badiiy ifoda shakliga ega:

- Epik tur – voqealar bayoni asosida quriladi. Unda real, tarixiy yoki xayoliy hodisalar tasvirlanadi. Roman, epopeya va hikoya ushbu turga kiradi.
- Lirik tur – shaxsning ichki dunyosi, his-tuyg'ulari va ruhiy kechinmalarini ifodalaydi. She'r, o'da, sonet lirik janrlarga mansub.
- Dramatik tur – asosan dialog va monologlar orqali rivojlanadi. Tragediya, komediya va drama uning asosiy ko'rinishlaridir.

Janrlarning o'ziga xos jihatlari

Janrlar mazmuni va shakliga ko'ra bir-biridan farq qiladi. Masalan:

- Roman – keng qamrovli syujet, murakkab voqealar tizimi va ko'plab obrazlar bilan ajralib turadi.
- She'r – qisqa, ammo mazmunan chuqur bo'lib, ritm va obrazlilikka asoslanadi.
- Tragediya – qahramonning fojiaviy taqdiri orqali ijtimoiy va axloqiy masalalarni ochib beradi.

Tarixiy taraqqiyot

Adabiy turlar va janrlar turli davrlarda o'ziga xos shaklda rivojlangan. Antik davrda tragediya va epopeya yetakchi o'rin tutgan bo'lsa, Uyg'onish davrida drama va roman janrlari keng rivoj topgan.

Adabiy turlar va janrlarning ahamiyati bir necha jihatlarda namoyon bo'ladi:

1. Badiiy ifoda imkoniyatlarini kengaytirish – Har bir janr so'z san'atining yangi qirralarini ochadi. Masalan, she'riyat o'zining ritmik va obrazli tuzilishi orqali kuchli hissiy ta'sir uyg'otadi.
2. Estetik rang-baranglikni ta'minlash – Janrlarning xilma-xilligi ijodkorlarga o'z g'oyalarini turli shakllarda ifodalash imkonini beradi.
3. Tarixiy va madaniy bog'liqlik – Janrlar jamiyatning ijtimoiy hamda madaniy taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liq. Shu bois ular keng ma'naviy hayotning muhim qismi hisoblanadi.
4. O'quvchi bilan aloqadorlik – Har bir janr o'quvchi bilan ma'lum bir uslubda muloqot qiladi. Masalan, detektiv roman tafakkurni faollashtirsa, she'riyat hissiy olamga ta'sir ko'rsatadi.

Adabiy turlar va janrlar so'z san'ati rivojida hal qiluvchi o'rin tutadi. Ular adabiyotning mazmuni va shaklini belgilabgina qolmay, uning jamiyatga ko'rsatadigan ta'sirini ham kuchaytiradi. Janrlarning o'zaro aloqadorligi va tarixiy evolyutsiyasi adabiyotning doimiy harakat va yangilanish jarayonida ekanini ko'rsatadi. Shu sababli, adabiy turlar va janrlarni chuqur tadqiq etish nafaqat adabiyotshunoslik, balki umumiy madaniy taraqqiyot uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiy janr (fransuzcha *genre* – tur, jins) adabiyot taraqqiyoti jarayonida shakllangan bo'lib, asarlarning tasvir usuli, kompozitsion qurilishi, bayon shakli, badiiy vositalari hamda hayotiy voqelikni qamrab olish ko'lami va miqyosi asosida farqlanuvchi ko'rinishlarini anglatadi. Janr masalasi adabiyotshunoslikda nihoyatda dolzarb hisoblanadi. Ta'kidlanganidek, janr muammosini e'tibordan chetda qoldirish san'at nazariyasini chuqur falsafiy va sotsiologik asoslardan

mahrum etib, uni faqat uslubiy mayda tafsilotlar doirasida cheklab qo'yadi (M. Baxtin).

Adabiy jarayon rivoji davomida janrlar doimiy o'zgarishlarga uchrab kelgan. Qadimgi eposni keng ummonga qiyoslash mumkin bo'lsa, zamonaviy epos ko'proq miniatyura shaklida namoyon bo'ladi. Ijtimoiy va ma'naviy taraqqiyot ta'sirida ayrim janrlar yetakchilik mavqeiga ko'tarilgan (masalan, mumtoz adabiyotimizda g'azal), boshqalari esa iste'moldan chiqqan yoki kam qo'llanadigan bo'lib qolgan (XX asr o'zbek adabiyotida muammo janri). Shu bilan birga, yangi janrlar ham yuzaga kelgan (masalan, XX asrda sonet, roman, tragediya).

Ayniqsa, epik turga mansub janrlarda hajm jihatidan ixchamlashish jarayoni davom etmoqda. Epopeya, doston, roman va qissa kabi janrlarda bu holat yaqqol seziladi. Buning asosiy sababi insonlarning turmush tarzidagi o'zgarishlar bilan bog'liqdir. Vaqtning tobora tig'izlashuvi, ehtiyojlarning ortishi, hayot sur'atining tezlashuvi katta hajmli asarlarni mutolaa qilish imkonini cheklaydi. Natijada, roman kabi janrlar ham hajman ixchamlashib, zamon talablari va o'quvchi ehtiyojlariga moslashdi.

Masalan, Honoré de Balzac o'z romanlarida qahramonlarning kiyim-kechagi, yashash muhiti va atrof-manzarani batafsil tasvirlagan bo'lsa, XX asrning ikkinchi yarmida yaratilgan asarlarda bunday keng tafsilotlarga kamroq o'rin berildi. Xuddi shuningdek, Stendhal va Émile Zola asarlaridagi ko'pso'zlilik bugungi mezonlar bilan qaralganda ortiqcha tuyuladi. Roman janri an'anaviy tafsilotbozlikdan voz kechib, ixcham va mazmunan zich shaklga o'tdi. Bu esa uning zamon ruhiga moslashganini ko'rsatadi (A. Ulug'ov).

Shu bilan birga, janrlarning nisbatan barqaror qonuniyatlari ham mavjud. Masalan, g'azal aruz vaznida yozilib, a-a, b-a, v-a kabi qofiyalanish tizimiga amal qiladi. Biroq janrning o'zgarmas xususiyatlarini faqat bitta janr misolida o'rganish yetarli natija bermaydi. Uni boshqa janrlar bilan o'zaro aloqada tahlil qilish maqsadga muvofiqdir. Chunki sof adabiy tur yoki mutlaq sof janr

mavjud emas; bir janrning ayrim belgilarini boshqasida ham uchratish mumkin. Faqat ular yetakchi xususiyat sifatida namoyon bo'lmaydi. Shu bois janrlarni o'xshash va farqli jihatlari asosida turlarga ajratish hamda har bir tur doirasida o'ziga xos qonuniyatlarni aniqlash ilmiy jihatdan asosli yondashuv hisoblanadi.

Epik turning janrlari

Voqealarni hikoya qilishga asoslangan asarlar majmui epik turni tashkil etadi. Shu sababli epos, doston, ballada, masal, ertak, hikoya, qissa, povest, roman, novella, poema, ocherk, feleton, pamflet, esse, mif, rivoyat, afsona, sayohatnoma, safarnoma, "xamsa", marsiya, madhiya, matal, aforizm kabi ko'plab janrlar epik tur doirasiga kiradi.

Eposning yirik janrlari

Yunoncha "epos" – so'z, nutq, hikoya ma'nolarini anglatadi. Uning eng yirik shakli epopeya bo'lib, u rivoyatlar va qo'shiqlar majmui sifatida yuzaga keladi. Ta'kidlanganidek, epopeya asosan xalq hayotining qadimiy davrlarida, tarix afsonaviy tus olgan, dunyoqarash diniy tasavvurlarga asoslangan zamonlarda shakllanadi (V. Belinskiy).

Epopeyaga xos jihat shundaki, unda xalq yoki millat taqdirini belgilovchi ulkan tarixiy voqealar tasvirlanadi. Asarning bosh qahramoni ko'pincha tarixning o'zidir. Voqealar "taqdir irodasi" sifatida namoyon bo'ladi va inson ularga bo'ysunadi.

Bunga misol sifatida Homerning Iliada va Odessiya asarlari, hindlarning Mahobhorat va Ramayana, qirg'iz xalqining Manas, o'zbek xalqining Alpomish dostonlarini keltirish mumkin.

Folklorshunos olimlar ta'kidlaganidek, tarixiy shaxslar jasorati bilan bog'liq voqealar dastlab liro-epik qo'shiqlar shaklida yaratiladi. Vaqt o'tishi bilan bu qo'shiqlar o'zaro birikib, badiiy jihatdan mukammallashib, yaxlit epopeya ko'rinishini oladi. Dastlabki xotira (memorat) unsurlari asta-sekin epik voqelik (fabulat)ga aylanish jarayonini boshdan kechiradi.

Savol va topshiriqlar:

1. Adabiy tur va janr tushunchalarini izohlang.

2. Epik tur boshqa adabiy turlardan (lirik va dramatik) qaysi xususiyatlari bilan ajralib turadi?
3. Epik turning kichik, o'rta va yirik janrlariga misollar keltiring va ularning asosiy belgilarini tushuntiring.
4. Roman janri qissa va hikoyadan hajm, kompozitsiya va obrazlar tizimi jihatidan qanday farqlanadi?
5. Quyidagi asarlarni adabiy turiga ko'ra ajrating (epik, lirik, dramatik):
 1. "O'tkan kunlar"
 2. "Kecha va kunduz"
 3. "Xamsa"
 4. "Yor-yor" (xalq qo'shig'i)
6. Adabiy tur va janr tushunchalari o'rtasidagi o'xshash va farqli jihatlar nimalardan iborat?
7. Bir voqeani (masalan, "Kutilmagan uchrashuv") ikki xil shaklda yozing:
 1. a) Hikoya janrida (5–6 gap)
 2. b) Qissa uslubida qisqacha reja tuzing (asosiy voqealar ketma-ketligi)
8. Jadval tuzing va epik turning quyidagi janrlarini taqqoslang: hikoya, qissa, roman (hajmi, qahramonlar soni, voqealar ko'lami, kompozitsiya xususiyatlari).

12-MAVZU. LIRIK TUR VA UNING JANRLARI

So'nggi yillarda birlik va uchlik shaklidagi she'rlarni tadqiq etish masalasiga nisbatan turlicha qarashlar bildirilmoqda. Aslida esa lirik janr muammosi barcha davrlarda adabiyotshunoslikning dolzarb masalalaridan biri bo'lib kelgan. Qadimgi davrlardan boshlab Platon, Arastu, keyinchalik Nicolas Boileau, Georg Wilhelm Friedrich Hegel, Vissarion Belinskiy, Abdurauf Fitrat kabi mutafakkir va adabiyotshunoslar lirik janrning mohiyati hamda tasnifi yuzasidan izlanishlar olib borganlar. Bugungi kunda ham mazkur yo'nalishdagi tadqiqotlar davom etmoqda.

Lirik janrlarning tasnifi va mezonlarini belgilash murakkab jarayon hisoblanadi. Badiiy asarlarni janrlarga ajratish adabiy turlarga bo'lish kabi soddaroq emas. Janr tarixiy kategoriya sifatida o'zgaruvchan bo'lib, vaqt o'tishi bilan rivojlanadi, ayrimlari yo'qoladi, yangilari shakllanadi yoki o'zaro qo'shib ketadi. Bundan tashqari, ijodkor asar yaratish jarayonida mazmun va shakl uyg'unligiga mos keladigan janrni tanlaydi. Shu bois janr tanlovi asarning mazmun-mohiyati bilan uzviy bog'liqdir. Lirik janrlar esa ko'pincha individual tus oladi.

Janr muammosi rivojlangan adabiyot nazariyasiga ega mamlakatlarda ham to'liq hal etilgan emas. Masalan, René Wellek va Austin Warren janr tarixini o'rganishning ahamiyati hamda janr mezonlarining qat'iy emasligini ta'kidlab, bu masala adabiyotshunoslik va tanqid uchun muhimligini qayd etadilar. Rus adabiyotshunosligida lirik janrlarni mavzu (sevgi, falsafiy, grajdanlik, peyzaj), meditativlik va suggestivlik, shuningdek, maishiy-funksional jihatlar asosida tasniflash taklif qilingan. Evgeniy Xalizev janrlar sonining ko'pligi, milliy o'ziga xoslik va tarixiy o'zgaruvchanlik sababli ularni yagona tizimga solish qiyinligini ta'kidlaydi.

O'zbek adabiyotshunosligida ham mustaqillik yillarida lirik janrlar bir necha bor tasnif qilingan. Xususan, Husan Umurov mazmuniy va shakliy mezonlarga asoslangan tasnifni taklif etadi. Baxtiyor Sarimsoqov esa janrni belgilashda Arastuning mimessis tamoyiliga tayanib, badiiy ijodning voqelikni ongli ravishda qayta idrok etish va obraz orqali umumlashtirish xususiyatiga urg'u beradi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, mavjud tasniflar zamonaviy kichik lirik janrlarni mukammal tizimlashtirish imkonini bermaydi, biroq ularda umumiy nazariy asoslar mavjud. Xususan, insonning ichki kechinmasi, voqelikni qayta idrok etish, umumlashtirish va obraz orqali ifodalash kabi mezonlar kichik lirik shakllarga ham tatbiq etilishi mumkin.

Uchlik she'r tahlilida voqelikning ramziy talqini, topoxronos (makon va zamon uyg'unligi) orqali ifodalanishi muhim ahamiyat kasb etadi. Qor, shamol, rayhon singari detallar qish makonini va

vaqtini bildirgan holda inson hayotidagi ramziy holatni ochib beradi. Bu yerda shoir uch misra doirasida yaxlit kompozitsiya yaratadi.

Zamonaviy tasniflarda lirik janrlarni kechinma sub'ekti va ob'ekti nuqtai nazaridan ajratish ham taklif etilgan. Dilmurod Quronov lirikaning ijroviy, personajli, meditatif va tavsifiy turlarini farqlaydi. Kichik lirik janrlarni aniqlashda esa nafaqat kechinma, balki badiiy makon va zamon kategoriyalarini ham hisobga olish zarur.

Lirik kechinma — bu shaxsning ichki, bevosita his etilgan ruhiy holati bo'lib, u ifoda jarayonida badiiy shaklga kiradi. Kechinma har doim konkret vaqt va makon bilan bog'liq bo'ladi. Shu bois topoxronos lirik asarda obrazning shakllanishida muhim vosita hisoblanadi. Masalan, meditatif ruhdagi she'rlarda vaqt oqimi, hayot jarayoni, inson va jamiyat munosabatlari ramziy ifodalar orqali beriladi. "Oqim" obrazi bir vaqtning o'zida vaqt, fikr, tuyg'u yoki jamiyat harakatining ramzi sifatida talqin qilinishi mumkin. Bu esa sub'ektiv va ob'ektiv qatlamlarning uyg'unlashuviga olib keladi.

Tavsifiy lirika misolida esa hayot manzarasi, harakatdagi detallar — quyosh nuri, oqayotgan suv, shoshilayotgan inson — dinamik topoxronosni yuzaga keltiradi. Agar ushbu detallar o'zgartirilsa, janr xarakteri ham o'zgaradi. Demak, topoxronos nafaqat mazmun, balki janrni belgilovchi omil sifatida ham xizmat qiladi.

Kichik lirik asarlarning janrini aniqlashda mavjud nazariy tasniflardan foydalanish mumkin. Bunda lirik voqelikni ifodalovchi makon va zamon birligi alohida ahamiyatga ega. Shoir o'z kechinmalarini ma'lum makon va vaqt doirasida badiiy shaklga soladi. Natijada topoxronos lirik janrni belgilashda muhim mezonga aylanadi.

Shunday qilib, kichik lirik janrlarni tadqiq etishda kechinma, obraz, makon va zamon uyg'unligini kompleks ravishda tahlil qilish zarur. Bu yondashuv janrni aniqlash va tizimlashtirish jarayonini ilmiy jihatdan asoslash imkonini beradi.

Lirik turga mansub asarlarda muallif yoki lirik qahramon shaxsini tahlil qilish alohida ahamiyat kasb etadi. Lirik qahramon – bu she’rdagi inson timsoli bo’lib, u asarda aks etgan tuyg’u va kechinmalarning tashuvchisidir. Lirika inson tafakkuriga bevosita va kuchli ta’sir ko’rsatish xususiyatiga ega. Psixologiyada qo’llaniladigan “hissiy tafakkur” tushunchasi ham aynan tuyg’ularning fikrlash jarayoniga ta’sirini anglatadi. Ya’ni kuchli hissiyot tafakkurni ham harakatga keltiradi, uni faollashtiradi. Adabiyot tarixida ko’plab lirik asarlar nafaqat his-tuyg’ularni kuchaytirgan, balki chuqur va rang-barang fikr-mushohadalarni ham uyg’otgan.

Lirik asarda tasvirlangan olam, avvalo, ruhiy olamdir. Shu sababli lirik she’rlarni tahlil qilishda undagi detallarni oddiy tasvir vositasi sifatida emas, balki psixologik ma’noda baholash zarur. Ko’pincha tabiat manzaralari, predmetlar yoki portret unsurlari tashqi ko’rinishda real tasvirga o’xshasa-da, aslida ular lirik qahramonning ichki kechinmalarini ifodalash vositasi hisoblanadi. Peyzaj tasviri ham ko’proq shoir yoki qahramon kayfiyatining ramziy ko’rinishi sifatida namoyon bo’ladi.

Ba’zi lirik asarlarda voqeabandlik yoki obrazlar tizimi uchrashi mumkin. Biroq bu holat ularni epik yoki dramatik asarlar singari tahlil qilish kerak degani emas. Lirikadagi syujet va personajlar mustaqil estetik unsur emas, balki hissiy-psixologik maqsadga xizmat qiluvchi vositalardir. Ular orqali asosiy urg’u voqeaga emas, balki uning ruhiy ta’siriga qaratiladi. Shuning uchun lirik asarni tahlil qilishda syujet, obraz va detallar faqat ularning ruhiy vazifasi doirasida o’rganiladi.

Lirik qahramon har doim shoirning aynan o’zi bilan to’liq tenglashtirilmaydi. To’g’ri, ko’pincha u shoir shaxsiga yaqin bo’ladi, uning qarashlari va munosabatlarini aks ettiradi. Ammo lirik qahramon umumlashtirilgan obrazdir. Shoir o’z shaxsiyatidagi muayyan qirralarni faollashtirib, ularni badiiy umumlashma darajasiga olib chiqadi. Natijada lirik qahramon tuyg’ulari kengroq auditoriyaga ta’sir qiladi va o’quvchi o’zini shu obraz bilan

uyg'unlashtira oladi. Ayrim hollarda esa lirik qahramon real muallifdan ancha uzoq bo'lib, shartli xarakter kasb etadi.

Lirik asarlar hajman kichik bo'lishiga qaramay, kompozitsion jihatdan murakkab va tarang tuzilishga ega bo'ladi. Unda takror, qarama-qarshi qo'yish, kuchaytirish kabi usullar faol qo'llanadi. Ko'pincha she'rning asosiy g'oyasi yoki badiiy cho'qqisi so'nggi misralarda mujassam bo'ladi, avvalgi qism esa shu yakuniy fikrga tayyorgarlik vazifasini bajaradi.

Lirik nutq, asosan, monolog shaklida quriladi. Unda bayonchi yoki personaj nutqi kam uchraydi, ba'zan esa dialog shakli ham qo'llanishi mumkin. Lirik nutq hissiy ko'tarinkiligi, majoz, istiora va turli sintaktik vositalarning ko'pligi bilan ajralib turadi. So'z lirikada ko'pincha o'zining bevosita ma'nosidan ko'ra, ramziy yoki ko'chma ma'noda qo'llanib, kuchli poetik ta'sir uyg'otadi.

Nazmning o'ziga xosligi shundaki, unda so'zlarning joylashuvi, o'zaro munosabati, ritm va qofiya tizimi alohida ahamiyat kasb etadi. She'riy shakl mazmunni yanada chuqurlashtiradi va kengaytiradi. Agar ko'plab go'zal she'rlar nasriy shaklga ko'chirilsa, ularning badiiy jozibasi sezilarli darajada kamayadi. Chunki lirik asarda poetik mazmun nafaqat so'z ma'nosidan, balki ularning she'riy tuzilishdagi o'zaro aloqasidan ham kelib chiqadi.

Lirika adabiyotning eng qadimiy va o'ziga xos turlaridan biri bo'lib, bir qator muhim belgilar bilan ajralib turadi. Unda subyektivlik kuchli, voqealar tizimi (syujet) deyarli kuzatilmaydi, hissiylik esa yetakchi o'rinni egallaydi. Lirik asarda subyekt va obyekt bir shaxs timsolida uyg'unlashadi, ya'ni markazda ijodkorning o'zi, aniqrog'i, uning ichki ruhiy-ma'naviy dunyosi turadi. Lirika ijtimoiy, madaniy, maishiy yoki ishqiy mavzularni qamrab olishi mumkin va shu orqali katta estetik hamda ijtimoiy ahamiyat kasb etadi.

Nazmiy asarlarni o'rganishga qaratilgan mashg'ulotlarning asosiy vazifasi o'quvchilarda badiiy tafakkurni shakllantirish, ularni she'riyatning nozik jihatlari bilan tanishtirish hamda asar mohiyatini chuqur his qilishga yo'naltirishdir. Lirik asarda voqea rivoji yoki

xarakter mantiqidan ko'ra, ruhiy holat va samimiy tuyg'ular tasviri ustuvor sanaladi. Haqiqiy lirik she'r o'quvchiga nafaqat estetik zavq beradi, balki uning ma'naviy-axloqiy imkoniyatlarini uyg'otadi, ichki faoliyatga undaydi. Psixologik tadqiqotlar ham samimiy badiiy so'z inson ruhiyatiga real voqelikdan ham kuchliroq ta'sir ko'rsatishi mumkinligini tasdiqlaydi.

O'zbek adabiyotshunosligida lirika masalasi keng tadqiq etilgan. Jamol Kamol lirik she'r tuzilishini ilmiy asosda o'rgangan bo'lsa, To'xta Boboyev va Dilmurod Quronov o'z asarlarida lirik turning nazariy jihatlarini yoritganlar. E. Xudoyberdiyev lirikaning xususiyatlarini turkumlashtirgan, A. Sharopov esa lirik kechinmaning tabiati haqida fikr yuritgan. Shuningdek, B. To'xliyev, M. Mirqosimova, S. Ahmedov kabi metodist olimlar lirik asarlarni o'qitish va tahlil qilish yuzasidan ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqqanlar. Q. Husanboyeva va R. Niyozmetova esa lirik asarlarning inson ruhiyatiga ta'siri, she'rning tarbiyaviy ahamiyati hamda ifodali o'qishning o'rni haqida muhim mulohazalar bildirganlar.

Ma'lumki, lirikada mazmun va tuyg'u bir-biridan ajralmas holda namoyon bo'ladi. Shu sababli adabiyot darslarida she'rni ifodali o'qish, har bir so'z yukini anglash va hissiy qatlamni his etish muhimdir. She'rni oddiy qayta hikoya qilish uning ta'sir kuchini susaytiradi. Asarni maromiga yetkazib, muallif ruhiyatini his qilgan holda o'qish esa she'rni to'laqonli idrok etilganining asosiy ko'rsatkichidir. O'qituvchining she'rni yoddan, ta'sirchan tarzda o'qishi o'quvchilarga estetik zavq bag'ishlaydi va ularni badiiy muhitga olib kiradi.

She'riyat tarixan o'zbek adabiyotining asosiy yo'nalishlaridan biri bo'lib kelgan. Xususan, g'azal janri asrlar davomida tilimizning nafisligi va adabiyotimiz qudratini namoyon etib kelgan. Shu bois lirikaning o'ziga xos jihatlar ta'lim jarayonida alohida e'tiborga olinishi zarur. Psixologik kuzatishlarga ko'ra, o'rta sinf o'quvchilari she'rni qabul qilishga moyil bo'lib, yuqori sinflarda bu qobiliyat yanada rivojlanadi.

She'r — shoirning olamni o'ziga xos idrok etishi natijasidir. Uni tushunish uchun avvalo ana shu individual qarashni anglash lozim. Shu bilan birga, shoirga xos tuyg'ularning umumiy insoniy mazmunga egaligini his etish she'rni anglashning muhim bosqichidir.

Lirik asarlarni o'qitishda zamonaviy pedagogik yondashuvlar katta samara beradi. Jumladan:

- Emotsional yondashuv – o'quvchilarni asardagi ruhiy holat va tuyg'ularni anglashga yo'naltiradi.
- Vizualizatsiya – obrazlarni tasavvur qilish, chizish yoki raqamli vositalar yordamida jonlantirish orqali idrokni kuchaytiradi.
- Metafora va ramzlarni tahlil qilish – badiiy vositalarning mazmun bilan bog'liqligini ochib beradi.
- Interaktiv metodlar – guruhiiy muhokama, bahs va fikr almashuv orqali asarni chuqurroq anglashga yordam beradi.
- Musiqiy yondashuv – she'rning ritmi va ohangini his qilish imkonini beradi.
- Ijodiy yozish mashqlari – o'quvchilarni mustaqil badiiy fikrlashga undaydi.
- Taqqoslash usuli – turli asar va mualliflar o'rtasidagi o'xshashlik hamda farqlarni aniqlashga xizmat qiladi.
- Tarixiy-madaniy kontekstda o'rganish – asarning yaratilish davri va muhitini anglash orqali mazmunni chuqurlashtiradi.

Bu yondashuvlar o'quvchilarning she'riyatga qiziqishini oshiradi, ularni asarni nafaqat o'qish, balki his qilish va mustaqil tahlil qilishga undaydi. Metod tanlashda esa o'quvchilarning yoshi, bilim darajasi va psixologik xususiyatlarini inobatga olish muhimdir.

Savol va topshiriqlar:

1. Lirik tur deganda nima tushuniladi?
2. Lirik asarda lirik qahramon tushunchasini izohlang. U muallif shaxsidan qanday farqlanadi?
3. Lirikaning asosiy janrlarini (g'azal, ruboiy, tuyuq, marsiya, qasida va boshqalar) sanab bering va ularning o'ziga xos xususiyatlarini tushuntiring.

4. Meditativ, tavsifiy va voqeaband lirika turlarining farqli tomonlarini izohlang.
5. Quyidagi janrlarni jadval asosida taqqoslang: gʻazal, ruboiy, tuyuq (hajmi, qofiya tizimi, mavzusi, vazni).
6. Lirik turning epik va dramatik turlardan farqli jihatlari nimalardan iborat?
7. “Sogʻinch” mavzusida:
 1. a) 4 misrali ruboiy yozing;
 2. b) 6–8 misrali erkin lirik sheʼr yozing.
8. Bir gʻazaldan (yoki boshqa lirik asardan) bitta bayt tanlab, undagi badiiy sanʼat vositalarini (tashbeh, istiora, tazod va boshqalar) aniqlang va tahlil qiling.

13-MAVZU. DRAMATIK TUR VA UNING JANRLARI

Dramatik turda hayotiy voqealar va insonlar oʻrtasidagi munosabatlar tomoshabin koʻz oʻngida, muayyan sahna makoni va vaqti doirasida harakat orqali namoyon boʻladi. Shu bois drama soʻz sanʼati bilan sahna sanʼatining uzviy birligidan tashkil topadi. Unda gʻoyalar kurashi bevosita harakat jarayonida, keskin va taʼsirchan tarzda ochiladi. Dramatik asarning asosida hayotning tub qatlamlari hamda inson ruhiyatidagi ziddiyatlar yotadi. Ana shu ziddiyatlarning turli koʻrinishlari dramatik janrlarning shakllanishiga sabab boʻlgan. Odatda ularning barchasi “pesa” nomi bilan yuritiladi. Dramaturgiyada tragediya, komediya, drama, tragikomediya, melodrama, insenirovka, intermediya, monodrama kabi janrlar mavjud.

Tragediya (yunoncha *tragos* – echki, *ode* – qoʻshiq) asosan yuksak shaxslar — podshohlar, sarkardalar, yoʻlboshchilar, tarixiy yoki mifologik qahramonlar hayotidagi fojeali toʻqnashuvlarni tasvirlaydi. Unda ilohiy kuchlar, taqdir hukmi va inson irodasi oʻrtasidagi murosasiz kurash markaziy oʻrin tutadi.

Rus tanqidchisi Vissarion Belinskiy tragediyaning mohiyatini qalb mayllarining axloqiy burch yoki yengib boʻlmas toʻsiq bilan

to'qnashuvi sifatida talqin etadi. Uning fikricha, tragediyaning asosiy belgisi — ulug'vor fojidadir. Unda qonli voqealar bo'lishi shart emas, biroq asar yakunida insonning eng aziz orzulari yemiriladi, hayot saodati barbod bo'ladi. Tragediyaning buyukligi ham aynan shu ruhiy halokat va taqdir qudratining ustuvorligida namoyon bo'ladi.

Belinskiy ta'kidlashicha, tragediya yuksak axloqiy haqiqat va chuqur falsafiy mazmunga ega bo'ladi. Undagi qahramonlar oddiy emas, balki oliy ruhli, yuksak tabiatli shaxslardir. Faqat shunday insonlargina fojia qahramoniga aylanishi mumkin. Tragediyada halokat muqarrar bo'lib, aynan shu yakun asarning badiiy qudratini belgilaydi. U shuningdek, tragediya ma'lum darajada sun'iy janr ekanini, ya'ni dramaturg tarixiy voqealarni o'z g'oyasiga muvofiq talqin qilish huquqiga egaligini ham qayd etadi.

O'zbek dramaturgiyasida Hamid Olimjonning "Muqanna" va Maqsud Shayxzodaning "Mirzo Ulug'bek" asarlari tragediya janrining yorqin namunalaridir.

Komediya (yunoncha *comos* – quvnoq olomon, *ode* – qo'shiq) hayot hodisalarini kulgili xarakter va vaziyatlar orqali tasvirlaydi. U tragediyadan mazmunan qarama-qarshi turadi. Agar tragediyada yuksak axloqiy to'qnashuv va buyuk qahramonlar tasvirlansa, komediyada kundalik hayotning oddiy, ba'zan mayda va tasodifiy jihatlari aks ettiriladi.

Belinskiy fikricha, komediyada hayot o'z-o'zini inkor etadi: ya'ni aslida salbiy, nopok yoki razil inson o'zini ijobiy ko'rsatishga urinadi yoki aksincha. Shakl va mazmun o'rtasidagi nomuvofiqlik kulgi keltirib chiqaradi. Komediyaning ta'siri dahshat emas, balki sho'x va tanqidiy kulgudir. Biroq bu kulgi ortida ko'pincha alam va ijtimoiy norozilik yotadi.

Jahon dramaturgiyasida komediyaning yorqin namunasi sifatida Nikolai Gogolning Revizor asari tilga olinadi. O'zbek adabiyotida esa Hamza Hakimzoda Niyoziyning "Maysaraning ishi", Abdulla Qahhorning "So'nggi nusxalar", Erkin Vohidovning "Oltin

devor”, Said Ahmadning “Kelinlar qo‘zg‘oloni” kabi asarlari komediya janrining rivojiga munosib hissa qo‘shgan.

Xulosa qilib aytganda, dramatik tur hayotni bevosita harakat va dialog orqali ochib berishi bilan ajralib turadi. Unda ziddiyat — asosiy harakatlantiruvchi kuchdir. Tragediya yuksak fojiaviylikni, komediya esa kulgi orqali tanqidni ifodalaydi. Har ikkala janr ham inson tabiatini va jamiyat muammolarini sahna vositasida teran yoritishga xizmat qiladi.

Dramatik tur — adabiyotning uch asosiy turidan biri bo‘lib, hayotiy voqealarni hikoya qilish orqali emas, balki bevosita dialog va sahnadagi harakat vositasida ifodalaydi. U asosan teatr san‘ati bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, sahnalashtirish uchun mo‘ljallangan asarlar yaratishga tayanadi. Dramaning bosh maqsadi voqealarni tomoshabin yoki o‘quvchiga ko‘rsatishdan iborat: qahramonlar o‘z fikr va hissiyotlarini muallif izohisiz, o‘z nutqi va harakati orqali namoyon etadi.

Dramatik tur insonlar o‘rtasidagi munosabatlar, ichki kechinmalar va ijtimoiy ziddiyatlarni yanada jonli va ta’sirchan aks ettirish ehtiyojidan kelib chiqqan. Unda konflikt markaziy o‘rin egallaydi. Shaxsiy va ijtimoiy qarama-qarshiliklar, inson ruhiyatidagi ichki kurashlar sahnada aniq va bevosita ochiladi. Shu bois drama orqali dramaturg jamiyatdagi muhim masalalar — tengsizlik, axloqiy muammolar, insoniy munosabatlar va ruhiy iztiroblarni chuqur yoritish imkoniga ega bo‘ladi.

Dramatik turning taraqqiyot bosqichlari

Dramatik tur asrlar davomida turli tarixiy va madaniy jarayonlar ta’sirida shakllanib, rivojlanib kelgan.

Qadimgi Yunoniston drama san‘atining beshigi hisoblanadi. Miloddan avvalgi V asrda tragediya va komediya janrlari yuksak taraqqiy etgan. Plato va Aristotile drama nazariyasiga asos solgan bo‘lib, ayniqsa Aristotelning Poetika asarida tragediyaning mohiyati va uning inson ruhiyatiga ta’siri chuqur tahlil qilingan. Aeschylus,

Sophocles va Euripides kabi dramaturglar fojiali syujetlar orqali inson va taqdir o'rtasidagi ziddiyatlarni tasvirlaganlar.

Yunon dramaturgiyasi ta'siri Qadimgi Rim adabiyotida ham sezildi. Plautus va Terence komediyalari orqali jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarni hajviy yo'sinda tasvirladilar. Rim tragediyalarida esa siyosiy va ijtimoiy masalalarga ko'proq urg'u berildi.

O'rta asrlarda drama diniy mazmun kasb etdi. "Misteriya" va "Mirakl" tipidagi sahna asarlari Injil voqealarini sahnalashtirib, axloqiy-diniy g'oyalarni targ'ib qildi.

Uyg'onish davrida dramatik tur inson shaxsiga e'tibor qaratish bilan yangi bosqichga ko'tarildi. William Shakespeare asarlarida insoniy ehtiroslar, ichki ziddiyatlar va hayotiy muammolar chuqur dramatism bilan ifodalandi. Uning tragediya va komediyalari jahon dramaturgiyasining rivojiga ulkan hissa qo'shdi.

Ma'rifatparvarlik davrida drama jamiyatni isloh qilish g'oyalariga xizmat qildi. Moliere, Gotthold Ephraim Lessing va Pierre Beaumarchais asarlarida ijtimoiy adolatsizlik va tengsizlik hajv orqali fosh etildi.

XIX asrda realizm va naturalizm oqimlari ta'sirida drama jamiyatning real muammolarini yoritishga qaratildi. Henrik Ibsen, Anton Chekhov va Emile Zola asarlarida psixologik chuqurlik va ijtimoiy tahlil kuchaydi.

XX asrda dramatik tur modernizm va eksperimental yo'nalishlar bilan boyidi. Bertolt Brecht, Samuel Beckett va Eugene Ionesco an'anaviy dramaturgik shakllarni yangilab, absurd teatr va yangi ifoda usullarini yaratdilar. Bu davr dramalari inson ongining murakkabligi, ekzistensial muammolar va jamiyatdagi begonalashuvni aks ettirdi.

Zamonaviy davrda esa drama postmodernistik va multimedial shakllar bilan boyimoqda. Texnologiya, globallashuv, ommaviy axborot vositalari va virtual makon bilan bog'liq masalalar dramaturgiyaning yangi mavzulariga aylandi.

XX asr dramalarining jamiyatdagi o'rni

XX asr dramaturgiyasi jamiyatdagi keskin o'zgarishlarga faol munosabat bildirdi. Urushlar, iqtisodiy inqirozlar, siyosiy to'ntarishlar va ijtimoiy beqarorlik drama san'atida o'z ifodasini topdi.

Bu davr dramalarining asosiy jihatlari quyidagilar:

- Ijtimoiy muammolarni yoritish — tengsizlik, irqiy va gender kamsitish, ishsizlik kabi masalalar sahnaga olib chiqildi.
- Psixologizmning kuchayishi — insonning ichki dunyosi va ruhiy ziddiyatlari chuqur tahlil qilindi. Tennessee Williams va Arthur Miller asarlarida bu jihat yorqin namoyon bo'ldi.
- Shaxs va jamiyat munosabatini tahlil qilish — masalan, *Death of a Salesman* asarida kapitalistik tuzumning inson ruhiyatiga ta'siri ochib beriladi.
- Eksperimentallik — absurd teatr va yangi sahnaviy usullar insonning ma'no izlash jarayonini tasvirlashga xizmat qildi.
- Siyosiy ongni uyg'otish — *Life of Galileo* kabi asarlar orqali senzura va zulm masalalari ko'tarildi.
- Ekzistensial muammolar — Albert Camus va Jean-Paul Sartre asarlarida hayot ma'nosi va inson erkinligi masalalari yoritildi.

Shu tariqa, XX asr dramasi nafaqat badiiy hodisa, balki kuchli madaniy va ijtimoiy fenomen sifatida shakllandi.

Dramatik tur tarixiy taraqqiyot davomida jamiyatning ijtimoiy, siyosiy va ma'naviy o'zgarishlari bilan hamnafas ravishda rivojlandi. U insonning ichki dunyosi, jamiyatdagi o'rni va ziddiyatlarini sahnada jonli aks ettiruvchi san'at turi sifatida shakllandi. Ayniqsa, XX asrda drama ijtimoiy ongni shakllantirish, muammolarni ochiq muhokama qilish va inson ruhiyatini chuqur anglash vositasiga aylandi. Zamonaviy drama esa yangi shakl va texnologiyalar orqali o'z ta'sir doirasini yanada kengaytirib bormoqda.

Savol va topshiriqlar:

1. Dramatik tur deb nimaga aytiladi va u boshqa adabiy turlardan qanday farq qiladi?

2. Dramatik asarning asosiy janrlarini sanab bering va ularning o'ziga xos xususiyatlarini tushuntiring.
3. Tragediya janrining asosiy belgilarini izohlang. Misol sifatida William Shakespeare asarlaridan birini keltiring.
4. Komediya janrining maqsadi nimadan iborat? O'zbek dramaturgiyasidan bir misol keltiring (masalan, Abdulla Qodiriy ijodi asosida).
5. Taqqoslash topshirig'i: Tragediya va komediya janrlarini Venn diagramma asosida taqqoslang (o'xshash va farqli jihatlarini yozing).
6. Tahlil topshirig'i: William Shakespearenining "Hamlet" asari asosida dramatik konfliktni tahlil qiling.
7. Ijodiy topshiriq: Komediya janrida kichik sahna ko'rinishi (8–10 replikadan iborat dialog) yozing.
8. Nazariy topshiriq: Dramatik asarning tuzilish bosqichlarini (ekspozitsiya, tugun, voqealar rivoji, kulminatsiya, yechim) izohlab bering va har biriga qisqacha ta'rif yozing.

14-MAVZU. ADABIY JARAYON

Keyingi yuz yillikda dunyo tafakkuri tubdan o'zgarib, globallashuv jarayoni ta'sirida badiiy adabiyotni yangicha mezonlar asosida tahlil qilish va talqin etish zarurati yuzaga keldi. Endilikda adabiyotga faqat milliy hodisa sifatida emas, balki umuminsoniy madaniy jarayonning muhim tarkibiy qismi sifatida qarash ehtiyoji kuchaydi. Globallashuv madaniy, siyosiy, iqtisodiy hamda adabiy jarayonlarning o'zaro chambarchas bog'lanishini ta'minlab, dunyo miqyosida integratsiyani jadallashtirdi. Natijada o'zbek adabiyoti ham jahon adabiyoti yutuqlaridan samarali foydalanib, milliy mavzularni umumbashariy tafakkur darajasiga olib chiqmoqda.

Badiiy adabiyot har qanday jamiyatda gumanizm va ma'naviyatning tayanchi bo'lib xizmat qiladi. Uni ezgulik manbai, milliy o'zlikni asrash vositasi sifatida baholash mumkin. Adabiyot

taraqqiyotining yetakchi xususiyati inson ruhiyatini chuqur falsafiy-psixologik tahlil qilish orqali komil shaxsni shakllantirishdan iboratdir. Ayniqsa, globallashuv sharoitida milliylik mezonlarini saqlab qolish ustuvor vazifaga aylanmoqda.

Adabiyot inson va olam o'rtasidagi eng nozik munosabatlarni ifoda etib, insoniyatni ezgulikka yetaklaydi. Agar inson voqelikka haddan tashqari sho'ng'ib, ma'naviy muvozanatini yo'qotsa, jamiyat texnokratik, hissiz muhitga aylanib qolishi mumkin. Bugungi kunda adabiyotsiz hayot ideallardan mahrum, ruhsiz mexanik tizimga aylanish xavfini tug'diradi. Shuning uchun ham adabiyot insoniylik mohiyatini saqlab qoluvchi kuch sifatida muhimdir.

Tarixga nazar tashlasak, globallashuv unsurlari qadim zamonlardayoq shakllana boshlaganini ko'ramiz. Savdo yo'llari, madaniy almashinuv, xalqlar o'rtasidagi aloqalar bu jarayonning ilk ko'rinishlari edi. Masalan, Buyuk Ipak yo'li Sharq va G'arb o'rtasida nafaqat iqtisodiy, balki ma'naviy-madaniy aloqalarni ham mustahkamlagan. Shuningdek, buyuk imperiyalar davrida yo'lga qo'yilgan pochta tizimlari va dengiz kashfiyotlari dunyo xalqlarini bir-biriga yaqinlashtirdi. Yevropaliklarning yangi hududlarni o'rganishi natijasida global savdo va madaniy almashinuv yangi bosqichga ko'tarildi.

XX asrga kelib axborot texnologiyalarining rivojlanishi globallashuv jarayonini yanada tezlashtirdi. Sun'iy yo'ldoshlar, internet va ommaviy kommunikatsiya vositalari tufayli insoniyat soniyalar ichida axborot almashish imkoniga ega bo'ldi. Texnologik taraqqiyot iqtisodiy tizimni ham tubdan o'zgartirdi va masofaviy aloqa global munosabatlarning asosiy omiliga aylandi.

Globallashuv tushunchasiga turli olimlar turlicha ta'rif bergan. Masalan, ingliz sotsiologi Anthony Giddens globallashuvni uzoq hududlarni o'zaro bog'lovchi va ijtimoiy munosabatlarni kuchaytiruvchi jarayon sifatida izohlaydi. Shuningdek, nemis shoiri va mutafakkiri Johann Wolfgang von Goethe "jahon adabiyoti" g'oyasini ilgari surib, milliy adabiyotlar o'zaro aloqada rivojlanishi

zarurligini ta'kidlagan. Uning fikricha, adabiyot butun insoniyat mulkiga aylanishi kerak. Biroq bu jarayonda har bir millat o'z milliy o'zligini saqlab qolishi muhimdir.

Globallashuv sharoitida adabiyot oldida ikki asosiy vazifa turadi: bir tomondan, umumbashariy jarayonlarga moslashish, ikkinchi tomondan esa milliylikni asrab qolish. Til bu borada hal qiluvchi omil sanaladi. Milliy til milliy adabiyotning asosi bo'lib, unda ajdodlar tafakkuri, tarixiy xotira va ma'naviy meros mujassamdir. Til yo'qolsa, milliy adabiyot ham o'z mohiyatini yo'qotadi.

Zamonaviy o'zbek adabiyotida globallashuv ta'siri ayniqsa she'riyatda yaqqol namoyon bo'lmoqda. Yosh ijodkorlar asarlarida virtual hayot, texnologiyalashgan jamiyat, ekologik muammolar, insoniy munosabatlarning sayozlashuvi kabi global masalalar badiiy talqin qilinmoqda. Masalan, Orol fojeasi, ekologik inqiroz yoki "online hayot" tasviri orqali zamonaviy inson ruhiyati ochib beriladi. Bu esa milliy adabiyotning global muammolar bilan hamohang ravishda rivojlanayotganini ko'rsatadi.

Bugungi adabiy jarayonni baholashda tashqi (xalqaro adabiy aloqalar, ta'sirlar) va ichki (milliy an'ana, adabiy meros) omillarni birgalikda ko'rib chiqish zarur. Chunki zamonaviy badiiy tafakkur aynan shu ikki yo'nalish uyg'unligida shakllanadi.

Xulosa qilib aytganda, globallashuv — "chegarasiz dunyo" sari harakatdir. Bu jarayonda inson ham yaratuvchi, ham ta'sir ostida qoluvchi subyektdir. Adabiyot esa insoniyatni ma'naviy tanazzuldan asraydigan, milliy o'zlikni himoya qiladigan va umumbashariy qadriyatlarni mustahkamlaydigan kuchdir. Milliy adabiyot o'zligini saqlagan holda jahon adabiy jarayoniga qo'shilgandagina yashovchan va ta'sirchan bo'lib qoladi.

Savol va topshiriqlar:

1. Adabiy jarayon deganda nima tushuniladi? Uning asosiy belgi va xususiyatlarini izohlang.
2. Adabiy jarayonning rivojlanishida ijtimoiy-tarixiy sharoitning o'rni qanday?

3. Adabiy jarayonni davrlashtirish tamoyillari nimalarga asoslanadi? Olimlardan Naim Karimov yoki Naimjon Rahimjonov qarashlari asosida tushuntiring.
4. Milliy adabiyot va jahon adabiyoti o'rtasidagi o'zaro ta'sir adabiy jarayonga qanday ta'sir ko'rsatadi? Johann Wolfgang von Goethening "jahon adabiyoti" haqidagi fikrlarini izohlang.
5. Tahliliy topshiriq: Muayyan bir davr (masalan, jadidchilik davri yoki mustaqillik davri) adabiy jarayonining o'ziga xos jihatlarini yozma ravishda tahlil qiling.
6. Taqqoslash topshirig'i: Mumtoz adabiyot davri bilan zamonaviy adabiy jarayonni jadval asosida solishtiring (mavzu, g'oya, janr, uslub jihatidan).
7. Ijodiy topshiriq: "Bugungi adabiy jarayon va yoshlar ijodi" mavzusida 1–1,5 betlik esse yozing.
8. Nazariy topshiriq: Adabiy jarayon tushunchasiga doir kamida 3 ta ilmiy ta'rif topib, ularni qiyosiy tahlil qiling va umumiy xulosa chiqaring.

15-MAVZU. IJODIY METOD VA USLUB

Yozuvchi uslubi haqida fikr yuritishdan avval "uslub" atamasining kelib chiqishi va ma'no doirasini aniqlashtirish zarur. "Uslub" so'zi arab tilidan olingan bo'lib, "yo'l", "yo'sin", "tartib", "shakl" kabi ma'nolarni anglatadi. Rus tilidagi "stil" so'zi ham mazmun jihatidan "usul", "tarz", "odat", "ifoda shakli" kabi tushunchalarni bildiradi. Demak, uslub – bu ifodalash yo'li, bayon qilish tartibi, fikrni namoyon etish shaklidir.

O'zbek adabiyotshunosligida uslub masalasi keng tadqiq etilgan. Fitrat, Ibrohim Sulton, Ozod Sharafiddinov, Sirojiddin Mamajonov, Umarali Normatov, Abdug'afur Rasulov, Ibrohim G'afurov, Hamidullo Boltaboyev, Erkin Xudoyberdiyev kabi olimlarning ilmiy izlanishlari uslub mohiyatini ochishda muhim o'rin tutadi. Ular uslubni nafaqat til va ifoda vositalari, balki ijodkor

shaxsiyati bilan bog'liq murakkab estetik kategoriya sifatida talqin qiladilar.

Uslub nazariyasining ildizlari qadimgi davrlarga borib taqaladi. Aristotile o'zining Poetika asarida ijodkorning mahorati va tug'ma iste'dodi orqali yaratiladigan badiiy uyg'unlik haqida fikr bildiradi. Unga ko'ra, san'atkor voqelikni oddiy takrorlamaydi, balki uni estetik jihatdan qayta yaratadi. Bu jarayonda muallifning o'ziga xosligi namoyon bo'ladi.

Adabiyotshunoslikda uslub ko'pincha ijodkor individualligi bilan bog'lanadi. "Uslub – antropologik kategoriya", ya'ni u ijodkor shaxsi, dunyoqarashi, estetik didi bilan chambarchas bog'liq. Shuning uchun ham bir-biriga mutlaqo o'xshash ikki yozuvchini topish deyarli imkonsiz. Har bir ijodkorning hayot tajribasi, ruhiy dunyosi, borliqni idrok etish tarzi boshqacha bo'ladi. Natijada uning asarlarida o'ziga xos ohang, ifoda yo'li va badiiy tizim shakllanadi.

Fitrat va uslub talqini

Abdurauf Fitrat uslub masalasiga alohida e'tibor qaratgan olimlardan biridir. Uning "Adabiyot qoidolari" asarida uslub badiiy asarning eng muhim unsuri sifatida talqin qilinadi. Fitratning fikricha, asardagi g'oya yoki voqea yangilik bo'lmasligi mumkin, biroq o'quvchini o'ziga jalb qiladigan kuch – aynan uslubdir. Uslub oddiy fikrni ham o'ziga xos va ta'sirchan shaklda yetkazish imkonini beradi.

Fitrat "Layli va Majnun" dostonlari misolida uslubning farqlovchi xususiyatini ko'rsatadi. Nizami Ganjavi, Jami, Alisher Navoiy va Fuzuli bir xil syujet asosida asar yozgan bo'lsalar-da, ularning har biri o'z uslubi bilan ajralib turadi. Demak, uslub asarning "yuragi" bo'lib, uni boshqalardan farqlovchi asosiy mezonidir.

Uslub – badiiy butunlik qonuniyati

Hamidullo Boltaboyevning ta'kidlashicha, uslub asarni tashkil etuvchi unsurlar yig'indisi emas, balki ularni o'zaro bog'lab turuvchi ichki badiiy qonuniyatdir. Ya'ni, uslub – mazmun va shaklni uyg'unlashtiruvchi estetik tamoyil.

Erkin Xudoyberdiyev esa uslubni muayyan asarning butun badiiy tuzilishida namoyon bo'ladigan g'oyaviy o'ziga xoslik sifatida talqin qiladi. Bu jihatdan uslub – kompozitsiya, obrazlar tizimi, syujet qurilishi, til va tasvir vositalarining uzviy birligidir.

Shuningdek, uslub keng va tor ma'noda qo'llanadi:

- keng ma'noda – davr uslubi, milliy uslub;
- tor ma'noda – muayyan yozuvchi yoki alohida asar uslubi.

Masalan, Alisher Navoiy uslubi yoki O'tkan kunlar romanidagi uslub haqida so'z yuritish mumkin.

Uslub va shaxsiylik

“Uslub – odam” degan mashhur ibora Johann Wolfgang von Goethe ga tegishlidir. Bu fikr uslubning shaxs bilan bevosita bog'liqligini anglatadi. Vissarion Belinsky ham uslubni mazmun va shakl birligiga muallif ruhining muhrini tushira olish qobiliyati sifatida izohlaydi.

Abdug'afur Rasulov uslubni “san'atkorlik pasporti” deb ataydi. Darhaqiqat, uslub ijodkorning estetik portretidir. U faqat til vositalari bilan cheklanmaydi; g'oya, motiv, konflikt, kompozitsiya – bularning barchasi yozuvchining ichki dunyosida yaxlitlashib, uslubni shakllantiradi.

Shu bilan birga, uslub faqat individual hodisa emas. Unda ijtimoiy muhit, davr ruhi, madaniy sharoit ta'siri ham mujassam bo'ladi. Demak, uslubda “shaxsiylik” va “umumiylik” murakkab dialektik birlikda namoyon bo'ladi.

Uslub va realizm masalasi

Masalan, Erkin A'zam o'z suhbatlaridan birida uslub haqida gapirar ekan, mavjud andozalardan qochish, voqelikni rostgo'ylik bilan tasvirlash kerakligini ta'kidlaydi. Uning asarlarida realistik ifoda ustuvorligi seziladi. Shu jihatdan Xurshid Do'stmuhammad ijodi bilan qiyoslanganda, har ikki ijodkorda o'ziga xos uslub shakllanganini ko'rish mumkin.

Uslub adabiy qahramon yaratishda ham muhim rol o'ynaydi. Qahramon xarakteri, uning nutqi, ruhiy kechinmalari yozuvchi

uslubining bevosita mahsulidir. Shuning uchun yangi asarni qo'lga olgan o'quvchi faqat voqeani emas, balki muallifning o'zini ham izlaydi.

Bu jihatni Leo Tolstoy ta'kidlab, yangi asar o'qiganda o'quvchi "Muallif qanday inson? U hayot haqida qanday yangi fikr ayta oladi?" degan savolni beradi, deya yozgan.

Uslub – bu:

- ijodkorning individualligi,
- mazmun va shakl uyg'unligi,
- g'oya va estetik prinsip birligi,
- badiiy vositalarning ichki qonuniy chatishuvi,
- davr va shaxs dialektikasi.

Uslub asarning umrboqiyiligini belgilaydi. Kuchli uslubga ega asar vaqt sinovidan o'tadi, aks holda esa unutiladi. Shuning uchun yozuvchi doimiy izlanishda bo'lishi, hayotni chuqur tahlil qilishi, inson ruhiyatining yashirin qatlamlarini kashf eta bilishi zarur.

Demak, yozuvchi avvalo g'oyani idrok etadi, uni qalbidan o'tkazadi, so'ng badiiy shaklga soladi. Ana shu jarayonda uning betakror uslubi shakllanadi. Uslub – bu yozuvchining estetik mavjudligi, san'atkorlik qiyofasi va ruhiy imzosidir.

Ijodiy metod va uslub adabiyotshunoslikning muhim nazariy tushunchalaridan bo'lib, ular badiiy asarning mazmuni, shakli va estetik qiymatini belgilaydi. Bu ikki tushuncha o'zaro bog'liq bo'lsa-da, mazmun-mohiyati va vazifasi jihatidan farqlanadi.

I. IJODIY METOD

1. Ijodiy metod tushunchasi

Ijodiy metod — bu yozuvchining voqelikni badiiy idrok etish va tasvirlash prinsipi, ya'ni hayotni qanday anglash va qanday estetik mezonlar asosida aks ettirishidir. U ijodkorning dunyoqarashi, falsafiy qarashlari, davr ruhiga munosabati bilan belgilanadi.

Boshqacha aytganda, metod — bu:

- hayotni tanlash va baholash mezon;
- voqelikni aks ettirish tamoyili;

- obraz yaratishdagi umumiy yo‘nalish;
- adabiy tafakkurning tarixiy shakli.

Metod ko‘proq muayyan davr yoki adabiy oqimga xos bo‘ladi.

2. Ijodiy metodlarning asosiy turlari

Realizm

Realizm hayotni haqqoniy, tipik sharoitda tipik xarakterlar orqali tasvirlashga intiladi. Unda ijtimoiy muammolar, inson ruhiyati va hayot haqiqatlari ochiq ko‘rsatiladi. Realizm vakillaridan: Leo Tolstoy, Anton Chekhov, Abdulla Qodiriy.

Romantizm

Romantizm voqelikni ideallashtirish, orzu va idealni ulug‘lashga asoslanadi. Qahramon kuchli ehtirosli, jamiyat bilan ziddiyatda bo‘ladi.

Vakillari: Victor Hugo, Lord Byron.

Modernizm

Modernizm XX asr adabiyotida shakllanib, inson ongining murakkabligi, begonalashuv, ma‘no izlash jarayonini aks ettiradi. Vakillari: Franz Kafka, Samuel Beckett.

Shuningdek, naturalizm, simvolizm, postmodernizm kabi metodlar ham mavjud.

3. Ijodiy metodning ahamiyati

- Davr ruhini ifodalaydi.
- Adabiy jarayon yo‘nalishini belgilaydi.
- Ijodkorning estetik qarashini aks ettiradi.
- Asarning ijtimoiy-falsafiy mohiyatini belgilaydi.

Metod — umumiy estetik prinsipdir.

II. USLUB

1. Uslub tushunchasi

Uslub — bu yozuvchining o‘ziga xos ifoda tizimi, badiiy vositalardan foydalanish usuli, nutq ohangi va tasvir yo‘li. U ijodkorning individualligini ko‘rsatadi.

Johann Wolfgang von Goethe ning “Uslub — bu odamning o‘zi” degan fikri uslubning shaxs bilan bog‘liqligini anglatadi.

Uslub quyidagilar orqali namoyon bo'ladi:

- til va leksika tanlovi;
- obraz yaratish usuli;
- kompozitsiya qurilishi;
- tasvir va ifoda ohangi;
- muallifning estetik didi.

2. Uslubning turlari

- Individual uslub (muayyan yozuvchiga xos)
- Milliy uslub
- Davr uslubi
- Asar uslubi

Masalan:

- Alisher Navoiy uslubi
- Erkin A'zam uslubi

Har bir yozuvchi bir metod doirasida ijod qilishi mumkin, lekin uning uslubi boshqalarnikidan farq qiladi.

Qisqa qilib aytganda:

- Metod — yo'nalish.
- Uslub — ifoda shakli.

IV. Ularning o'zaro bog'liqligi

Ijodiy metod va uslub bir-birini to'ldiradi. Yozuvchi ma'lum metod asosida ijod qiladi, ammo shu metod doirasida o'ziga xos uslub yaratadi.

Masalan, realizm metodida ijod qilgan Leo Tolstoy va Anton Chekhov uslubi bir-biridan farq qiladi.

Shuningdek, o'zbek adabiyotida Abdulla Qodiriy va Oybek bir metodga mansub bo'lsa-da, ifoda va tasvir uslubi jihatidan farqlanadi.

Ijodiy metod — yozuvchining voqelikni anglash va tasvirlash prinsipi bo'lsa, uslub — shu prinsiplarga asoslangan holda yuzaga kelgan individual ifoda tizimidir.

Metod umumiylikni, uslub esa individuallikni ifodalaydi. Kuchli metod va yetuk uslub uyg'unlashganda badiiy asar estetik jihatdan mukammal va umrboqiy bo'ladi.

Savollar va topshiriqlar:

1. Ijodiy metod deganda nima tushuniladi? U adabiy jarayonda qanday ahamiyat kasb etadi?
2. Realizm va romantizm metodlarining asosiy farqli jihatlarini tushuntiring. Misollar bilan izohlang (masalan, Honoré de Balzac – realizm, George Gordon Byron – romantizm).
3. Uslub tushunchasi nimani anglatadi? Ijodiy metod va individual uslub o'rtasidagi farqni izohlang.
4. O'zbek adabiyotida ijodiy metod va uslub masalasini yoritgan ijodkorlardan birini misol qilib keltiring (masalan, Abdulla Qodiriy yoki Cho'lpon ijodi asosida).
5. Taqqoslash topshirig'i: Realizm va romantizm metodlarini jadval asosida solishtiring (voqelikka munosabat, qahramon tipi, tasvir usuli, g'oya yo'nalishi).
6. Tahliliy topshiriq: Biror badiiy asarni tanlab, undagi ijodiy metod va muallif uslubini aniqlang hamda misollar bilan asoslang.
7. Ijodiy topshiriq: Bir mavzuda (masalan, "Vatan" yoki "Yolg'izlik") ikki xil metod asosida (realistik va romantik ruhda) 8–10 jumladan iborat kichik matn yozing.
8. Nazariy topshiriq: "Uslub — bu ijodkorning badiiy dunyoqarashi ifodasi" mavzusida qisqa ilmiy izoh yozing va kamida 2 nafar adib ijodi bilan bog'lab tushuntiring.

UMUMIY XULOSA

“Adabiyotshunoslik nazariyasi” fani badiiy adabiyotning mohiyati, taraqqiyot qonuniyatlari, ichki tuzilishi hamda jamiyat hayotidagi funksional ahamiyatini o‘rganadigan nazariy fan sifatida filologiya tizimida muhim o‘rin egallaydi. Mazkur darslik doirasida adabiyotning estetik tabiati, badiiy obraz va timsol mohiyati, janrlar tizimi, ijodiy metod va uslub masalalari, adabiy jarayon hamda uning davrlashtirish tamoyillari ilmiy-nazariy asosda yoritildi.

Avvalo, adabiyot san’atning alohida turi sifatida borliqni badiiy obraz orqali aks ettirishi bilan ajralib turadi. U voqelikni bevosita ko‘chirmaydi, balki ijodkor tafakkuri, estetik ideal va dunyoqarashi vositasida qayta yaratadi. Shu bois badiiy asar ham reallik, ham subyektivlik uyg‘unligida yuzaga keladi. Bunda obrazlilik, tipiklik, konflikt, syujet va kompozitsiya kabi nazariy kategoriyalar adabiy tahlilning asosiy tayanch tushunchalaridir.

Adabiy tur va janrlar tizimi tarixiy taraqqiyot mahsuli bo‘lib, epik, lirik va dramatik shakllarning har biri inson ruhiyati va ijtimoiy munosabatlarning muayyan qirralarini ifodalash imkonini beradi. Janrlar esa davr estetik ehtiyojlari asosida shakllanib, takomillashib boradi. Masalan, roman janrining yirik epik shakl sifatida taraqqiy etishi jamiyat tafakkurining murakkablashuvi bilan bog‘liqdir. Shu jihatdan adabiy shakllar ijtimoiy-tarixiy sharoit bilan uzviy aloqada rivojlanadi.

Ijodiy metod masalasi adabiyotshunoslikning markaziy muammolaridan biridir. Realizm, romantizm, modernizm kabi metodlar borliqni badiiy idrok etishning muayyan tamoyillarini ifodalaydi. Masalan, Honoré de Balzac realizm asosida jamiyat hayotini tipik xarakterlar orqali tasvirlagan bo‘lsa, George Gordon Byron romantik qahramon obrazi orqali shaxs erkinligi va ichki iztiroblarni ulug‘lagan. Demak, metod — ijodkorning voqelikka estetik munosabatini belgilovchi umumiy badiiy prinsiplar tizimidir. Uslub esa muallifning individual badiiy tafakkuri, til vositalaridan foydalanish mahorati va obraz yaratish usullarida namoyon bo‘ladi.

Adabiy jarayon uzluksiz va tarixiy harakatda bo'lgan hodisadir. U muayyan davrning ijtimoiy, siyosiy, madaniy sharoiti bilan belgilanadi. Adabiy jarayonni anglash uchun tashqi (xalqaro adabiy aloqalar, ta'sir va integratsiya) hamda ichki (milliy an'ana, meros va davomiylik) omillar birligida yondashish zarur. Nemis mutafakkiri Johann Wolfgang von Goethe ilgari surgan "jahon adabiyoti" g'oyasi bugungi globallashuv sharoitida yanada dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Biroq milliylik va umumbashariylik uyg'unligi saqlanmas ekan, adabiyot o'z ildizidan uzilishi mumkin.

Zamonaviy adabiyotshunoslik metodologik jihatdan rang-barangdir. Strukturalizm, germenevtika, psixoanalitik, sotsiologik, komparativistik yondashuvlar badiiy matnni turli qirralardan talqin qilish imkonini beradi. Bu esa adabiy asarni ko'p qatlamli va serma'no hodisa sifatida anglashga yordam beradi.

Xulosa qilib aytganda, adabiyotshunoslik nazariyasi fani talabalarda badiiy tafakkurni shakllantirish, estetik didni tarbiyalash hamda ilmiy tahlil ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Adabiyot insoniyatning ma'naviy tajribasini mujassam etgan holda shaxs kamolotiga, milliy o'zlikni anglashga va umuminsoniy qadriyatlarni qaror toptirishga xizmat qiladi. Shu bois adabiyotshunoslik nafaqat nazariy bilimlar majmui, balki ma'naviy tafakkurni yuksaltiruvchi ilmiy-estetik tizim sifatida ham alohida ahamiyatga egadir.

GLOSSARIY

Adabiyot — inson va borliq haqidagi badiiy-estetik tafakkur mahsuli bo'lgan so'z san'ati.

Adabiyotshunoslik — badiiy adabiyotning nazariyasi, tarixi va tanqidini o'rganuvchi fan.

Badiiy obraz — voqelikning san'atkor tafakkuri orqali qayta yaratilgan estetik timsoli.

Obrazlilik — adabiyotning tasviriy va timsolli ifoda xususiyati.

Tipiklik — muayyan davr va muhit uchun xarakterli belgilarni umumlashtirib aks ettirish xususiyati.

Individuallik — obraz yoki ijodkorning o'ziga xos, takrorlanmas jihati.

Syujet — asarda voqealarning o'zaro bog'liq holda rivojlanish tizimi.

Kompozitsiya — badiiy asar qismlarining o'zaro joylashuvi va tuzilishi.

Fabula — voqealarning mantiqiy-chronologik ketma-ketligi.

Konflikt — asardagi qarama-qarshi kuchlar to'qnashuvi.

Kulminatsiya — voqealar rivojining eng yuqori cho'qqisi.

Ekspozitsiya — asarda voqealar boshlanishidan oldingi sharoit tasviri.

Tugun — konflikt yuzaga kelgan boshlang'ich nuqta.

Yechim — konfliktning hal etilishi.

Epik tur — voqeabandlikka asoslangan adabiy tur.

Lirik tur — shaxsiy kechinmalar ifodasiga asoslangan adabiy tur.

Dramatik tur — sahnalashtirishga mo'ljallangan adabiy tur.

Roman — keng qamrovli epik janr.

Qissa — o'rta hajmli epik janr.

Hikoya — kichik epik janr.

She'r — vazn va ritmga asoslangan lirik asar.

Doston — epik yoki lirik-epik yirik hajmli asar.

Tragediya — fojeali yakun bilan tugaydigan dramatik janr.

Komediya — kulgi vositasida illatlarni fosh etuvchi dramatik janr.

Drama — jiddiy hayotiy ziddiyatlarni aks ettiruvchi sahna asari.

Realizm — voqelikni haqqoniy va tipik tasvirlash metodi.
Romantizm — ideal va orzuga yo'naltirilgan ijodiy metod.
Modernizm — an'anaviy tasvir usullarini inkor etuvchi yo'nalish.
Postmodernizm — ko'pma'nolilik va intertekstual o'yinlarga asoslangan oqim.
Ijodiy metod — voqelikni badiiy idrok etish tamoyillari tizimi.
Uslub — ijodkorning o'ziga xos badiiy ifoda yo'li.
Individual uslub — muallifning shaxsiy badiiy xususiyatlari majmui.
Adabiy jarayon — muayyan davrdagi adabiy hayot va taraqqiyot majmui.
Adabiy oqim — umumiy estetik qarashlarga ega ijodkorlar birligi.
Adabiy maktab — muayyan an'ana va tamoyillarga asoslangan ijodiy yo'nalish.
Janr — badiiy asarlarning shakliy va mazmuniy turi.
Janr tizimi — adabiy janrlar o'zaro munosabati majmui.
Badiiy til — estetik maqsadga yo'naltirilgan ifoda vositalari tizimi.
Tasvir vositalari — badiiy ifodani kuchaytiruvchi til unsurlari.
Trop — so'zning ko'chma ma'noda qo'llanishi.
Metafora — yashirin o'xshatish asosidagi ko'chim.
Metonimiya — yaqinlik asosidagi ma'no ko'chishi.
Sinekdoxa — qism orqali butunni ifodalash usuli.
Epitet — obrazli aniqllovchi.
Tashbeh — ochiq o'xshatish.
Ramz — ko'pma'noli timsol.
Allegoriya — mavhum tushunchaning aniq obraz orqali berilishi.
Ironiya — yashirin kulgi yoki kinoya.
Satira — keskin tanqidiy kulgi.
Giperbola — mubolag'a asosidagi tasvir.
Litota — kichraytirib tasvirlash usuli.
Ritm — nutqdagi ohangdorlik takrori.
Vazn — she'riy o'lchov tizimi.
Qofiya — misra oxiridagi tovush uyg'unligi.
Barmoq tizimi — bo'g'in soniga asoslangan vazn.

Aruz tizimi — hijolarning cho‘ziq-qisqaligiga asoslangan vazn.
Erkin she‘r — qat‘iy vazn va qofiyaga bo‘ysunmaydigan she‘riy shakl.
Lirik qahramon — she‘rda ifodalangan shaxs obrazi.
Muallif obrazi — asarda sezilib turuvchi ijodkor pozitsiyasi.
Narrator — voqeani hikoya qiluvchi shaxs.
Dialog — ikki yoki undan ortiq shaxs nutqi.
Monolog — bir shaxsning uzluksiz nutqi.
Polilog — ko‘p tomonlama suhbat shakli.
Ichki monolog — qahramonning ichki nutqi.
Ong oqimi — qahramon tafakkurining bevosita tasviri.
Psixologizm — ruhiy holatlarni chuqur tasvirlash usuli.
Portret — qahramon tashqi ko‘rinishi tasviri.
Peyzaj — tabiat manzarasi tasviri.
Detal — mazmunni ochuvchi kichik badiiy unsur.
Motiv — asarda takrorlanuvchi g‘oyaviy unsur.
Leytmotiv — yetakchi motiv.
Intertekstuality — matnlararo bog‘liqlik hodisasi.
Alluziya — boshqa asarga ishora.
Reminisensiya — oldingi matnni eslatish.
Adaptatsiya — asarni boshqa shaklga moslashtirish.
Interpretatsiya — asarni talqin qilish jarayoni.
Tahlil — asarni qismlarga ajratib o‘rganish.
Sintez — qismlarni umumlashtirib xulosa chiqarish.
Estetika — go‘zallik va san‘at haqidagi ta‘limot.
Katarsis — ruhiy poklanish holati.
Mifologizm — mifologik obrazlardan foydalanish.
Folklor — og‘zaki xalq ijodi.
An‘ana — tarixiy davomiylik tamoyili.
Innovatsiya — yangilik kiritish jarayoni.
G‘oya — asarning bosh fikri.
Mavzu — asarda ko‘tarilgan hayotiy masala.
Muammo — asarda qo‘yilgan dolzarb masala.

Pafos — asarning hissiy ruhiy yoʻnalishi.

Didaktizm — tarbiyaviy yoʻnalish ustuvorligi.

Publitsistika — ijtimoiy fikrga yoʻnaltirilgan adabiy tur.

Biografik metod — muallif hayoti asosida tahlil usuli.

Tarixiylik — voqealarni davr bilan bogʻliq holda tasvirlash tamoyili.

Milliylik — asarda milliy ruh va qadriyatlarning aks etishi.

Umumbashariylik — insoniyatga xos umumiy gʻoyalarning ifodasi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 1-жилд. А-Бешбалиқ.- 24 Т.,2000
2. Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи.-Т.: Ўзбекистон,1995
3. Болтабоев Ҳ. Фитрат — адабиётшунос.-Т.:Ёзувчи,1998
4. Мирзаев Т. Миллий истиқлол мафкураси ва ўзбек адабиётшунослиги // Ўзбек тили ва адабиёти.-1994.-№3.-Б.3-6
5. Болтабоев Ҳ. XX аср ўзбек адабиётшунослиги.-Шарқ юлдузи.-1995.-№11
- 6.Сувонқулов И. Мумтоз адабиётни ўрганиш мезони.-Мулоқот.-1995.-№3.-Б.25-27
7. Йўлдошев Б. 60-70-йиллар адабий танқидчилиги тарихига бир назар.- Шарқ юлдузи.- 1999.- №6.- Б.153-155
8. Мўминова Н. Адабиёт назариясидан илк қўлланма // Ўзбек тили ва адабиёти.-1999.-№4.-Б.56-57
9. Қахрамонов Қ. Адабий танқиднинг методологик асослари // Ўзбек тили ва адабиёти.-2006.-№2.-Б.3-9
10. Литературный энциклопедический словарь.-М.,1987
11. Э.Худойбердиев. Адабиётшуносликка кириш. Т.,1995
12. Фитрат. Адабиёт қоидалари. Т., 1995
13. Чўлпон. Адабиёт надир: (Адабий танқидий мақолалар, Чўлпон ҳақида хотиралар). Т., 1994.
14. Саримсоқов Б. Адабиётнинг ижтимоий табиати // Ўзбек тили ва адабиёти.-1995.-№2.-Б.46-52.
15. Ж.Турдимов. Лирик кечинма ва образлилик // Ўзбек тили ва адабиёти.-2000.-№5.-Б.19-21
16. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества.-М.:Искусство,1986 6. Тэн И. Философия искусства.-М.,1996
17. Уэллек Р., Уоррен О. Теория литературы.- М.,1978.
18. Самосознание европейской культуры XX века.-М.,1991
19. Сартр Ж.П. Что такое литература? // Зарубежная эстетика и теория литературы XIX-XX вв. М., 1987. С.313-334

20. 1. Чўлпон. Адабиёт надир. Т., -1994. Б.35
21. Саримсоқов Б. Адабиётнинг ижтимоий табиати // Ўзбек тили ва адабиёти.-1995.-№2.-Б.46-52.
22. Раҳимжонов Н. Лирикада сиёсий ғоя ва ижтимоий маъно // Ўзбек тили ва адабиёти.-1996.-№3.-Б.54-56
23. Раҳимжонов Н. Бугуннинг қаҳрамони ким//Ўзбек тили ва адабиёти.-2001 №6. Б. 8-12
24. Самосознание европейской культуры XX века.-М.,1991
25. Борев Ю.Б. Эстетика –М., 1988.
26. Литературный энциклопедический словарь.-М.,1987
27. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар.-Т.,2000
28. Раҳимжонов Н. Лирикада сиёсий ғоя ва ижтимоий маъно//Ўзбек тили ва адабиёти.-1996-№3.-Б.54-56
29. Мирзаев Т. Миллий истиқлол мафкураси ва ўзбек адабиётшунослиги // Ўзбек тили ва адабиёти.-1994.-№3.-Б.3-6
30. Жумахўжа Н. Миллий истиқлол мафкураси ва адабий мерос//Ўзбек тили ва адабиёти.- 1998-№1.-Б. 3-6.
31. Ҳаққул И. Мафкура – тафаккур ва тараққиёт тамали//Ўзбек тили ва адабиёти.-1998. №3. Б.3-6.
32. Потебня А. Эстетика и поэтика.-М.,1976
33. Борев Ю.Б. Эстетика.– М., 1988.
34. Фитрат. Адабиёт қоидалари. Т., 1995
35. Форобий Абу Наср. Фозил одамлар шахри.-Т.,1993
36. Худойбердиев Э. Адабиётшуносликка кириш. Т.,1995
37. Тошмухамедова Л. Қодирий театр ва кино санъати ҳақида//Ўзбек тили ва адабиёти.-2001.-№6.-Б. 56-59.
38. Жўрақулов У. 20-йиллар ўзбек адабиётшунослигида санъатнинг назарий талқинлари//Ўзбек тили ва адабиёти.-2001.- №2.-Б. 38-41
39. Ортега-и-Гассет. Дегуманизация искусства.-М.: Радуга, 1991
40. Тен И. Философия искусства.-М.,1996

41. Потебня А. Эстетика и поэтика.-М.,1976
42. Боров Ю.Б. Эстетика –М., 1988.
43. Минералов Ю.И. Теория художественной словесности.-М.,1999
44. Балакина Л. Л. Педагогические принципы реализации коммуникативного подхода в организации урока и формировании коммуникативной компетентности учащихся. специальность 13.00.01 – “Общая педагогика, история педагогики и образования” Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора педагогических наук Томск – 2010. 46 СТ
45. B.X.Xodjayev, Z.T.Saliyeva, N.B.Matkarimova. Pedagogikaning pragmatik aspektlari [Matn]: maqolalar – Toshkent: “Ijod Nashr” nashriyoti. 2023 – 408 b.
46. Савина А.А. Формирование у младших школьников общечеловеческих ценностей средствами художественного творчества. Выпускная квалификационная работа по направлению 44.03.01 Педагогическое образование. Направленность программы бакалавриата. Челябинск 2020. 91 ст.
47. Ибраимов Х.И. Янги ўзбекистонда инклюзив таълим: бугунги ҳолат, мавжуд муаммолар ва ривожланиш истиқболлари. Ta’limda kognitiv jarayonlarni faollashtirishning ilmiy-metodik talqini (PBL - 5 yondashuvi: muammoga, loyihaga, ishlab chiqarishga, jarayonga va shaxsga yo’naltirilgan o’qitish). Xalqaro ilmiy-amaliy onlayn konferensiya materiallari. – Samarqand viloyati PYMO‘MM, 2023. - 683 b.
48. Sanoyeva M.N. Grammatik topshiriqlarni bajarishda matn ustida ishlash metodikasi (8-sinf misolida) 13.00.02 – Ta’lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi (O‘zbek tili) Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi Navoiy-2023. 144 bet.

49. Nematova Z.T. Boshlang'ich sinflarda autentik materiallar orqali ingliz tili o'qitish usullari. —pedagogik mahorat|| ilmiy-nazariy va metodik jurnal. 2023, № 11. 269 bet.

50. Быковская А.А., Павлова А.В. Роль дебатов как компетентностно-ориентированного метода при формировании иноязычной коммуникативной компетенции у волонтеров . Сборник научных трудов по материалам Международной научно-практической конференции “Человек и общество в условиях технологических изменений”, 10 ноября 2024 г., Казань: Профессиональная наука, 2024. – 77 с.

51. Коротина Е.В. Сравнительно-сопоставительный анализ как метод формирования аналитических умений в старшей школе на уроках литературы Вопросы профессиональной подготовки будущих учителей в В748 условиях современного общества : материалы Междунар. науч.-практ. конф., 24 нояб. 2022 г. / Шадр. гос. пед. ун-т, Гуманитар. ин-т [и др.] ; отв. ред. Н.Ю. Ланцевская. – Электрон. текст. дан. (2,66 Мб). – Шадринск : ШГПУ, 2022. – 312 с.

52. Shodmonova M.B. Ona tili va adabiyot o'qituvchilarining kasbiy tayyorgarligini rivojlantirish texnologiyalari [Matn] : monografiya /- Toshkent: Nodirabegim, 2021. – 144 b.

53. Ким в.а. математическое моделирование дробного осциллятора. Автореферат диссертации Год: 2023. 40 сТ

54. Eshmonov O.U. Ixtisoslik fanlarini o'qitishning tajribas-inov ishlari tadqiqi. журнал: экономика и социум Учредители: ООО “Институт управления и социально-экономического развития” Т: - 2024. 11-(1)-126. eISSN: 2225-1545. сТ. 132-137

55. Иванова С.А вопросы Интенсификации производства на базе совершенствования хозяйственного законодательства. Журнал: информация о публикации. 2012. № 12. сТ 10-12.

56. Уразметов Т.З. Конференция: человек. общество. Культура. Социализация Уфа, 19–20 апреля 2018 года. СТ-155

57. Барсукова Т.И. Воспитание в современном российском обществе: социокультурный анализ. 22.00.06 - Социология культуры, духовной жизни АВТОРЕФЕРАТ. Ставрополь – 2006. сТ 183.

58. Dominic Catalano The Roles Of The Visual In Picturebooks: Beyond The Conventions Of Current Discourse Dissertation. The Ohio State University 2005 pp. 567

59. Беленький Г.И. Приобщение к искусству слова. – М.: Просвещение, 1990. – 192 с.;

60. Волков Ф.И. Литература как вид художественного творчества. – М.: Просвещение, 1990. – 192 с.

61. Доманский В.А. Литература и культура. Культурологический подход к изучению. Словесности в школе. – М., 2002. – С. 82–91.

62. Колокольцев Е.Н. Искусство на уроках литературы. – Киев, 1991.; Курилов А.С. Зачем и какие уроки литературы нужны школе? // Русская словесность, 2004. – № 5. – С. 6–10.

63. Лотман Ю.М. Об искусстве. – СПб., Искусство-СПб, 1998. – 794 с.

64. Сигаева Т.Ф. Взаимодействие эмоционального и логического начал в читательской деятельности пятиклассника. Дисс. ... канд. пед. наук. – М., 1984. – 146 с.

65. Смелкова З.С. Литература как вид искусства. Книга для учителя и учащихся. – М.: Флинта, 1997. – 280 с.

66. Богданова О.Ю., Леонов С.А., Чертов В.Ф. Теория и методика обучения литературе. – М.: Академия, 2004. – 400 с.;

67. Эйхенбаум Б.М. О принципах изучения литературы в средней школе // История литературного образования в российской школе: хрестоматия / авт.-сост. В.Ф.Чертов. – М.: 1999. – 290 с.

68. Каган М.С. Чтение как феномен культуры // избранные труды в 7 т. Т. 3. Труды по проблемам теории культуры. – СПб, 2008. – 717 с.

69. Маранцман Е.К. Методическая система развития образного и концептуального мышления школьников в процессе изучения литературных произведений. Дисс. ... док. пед. наук. – М., 2005. – 457 с.
70. Мазилина Д.А. Понятие “авторская позиция” как инструмент анализа литературного произведения в профессиональных образовательных организациях. Дисс. ... канд. пед. наук. – М., 2018. – 256 с.
71. Молдавская Н.Д. Литературное развитие школьников в процессе обучения. – М.: Педагогика, 1976.
72. Рыжкова И.В. Литературное развитие школьников в процессе диалога читателя и писателя. Автореф. дисс. ... канд. пед. наук. – СПб, 1998. – 21 с.
73. Есин А.Б. Принципы и приемы анализа литературного произведения. – М.: Флинта, Наука, 2000. – 163 с.
74. Хазан В.И. Психоло-педагогические основы преподавания в школе. – М.: Просвещение, 1988. – 256 с.
75. Абдусамеди М. Методикаи таълими адабиёти тоҷик. – Душанбе, Ирфон, 2014. – 400 с.
76. Битібаева Қ. Әдебиет пәнин оқытудың тиімді жолдары. – Алматы: Рауан, 1990. – 202 б.; Жұмажанова Т. Әдебиетті оқыту әдістемесі. – Алматы: Білім, 2009. – 288 б.
77. Рустемова Ж.А. Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі: Оқу құралы. – Қарағанды: “АҚНҰР” баспасы, 2019. – 164 б.
78. С.А.Заиров. Ташаккули салоҳиятҳои муоширатии хонандагони синфҳои болоии муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ дар заминаи таълими фанни адабиёти тоҷик. Автореферати диссертация барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои педагогӣ. – Душанбе, 2022. – 52 с.
79. Maley, A. Literature in the language classroom. In R.Carter & D.Nunan (Eds.). The Cambridge Guide to Teaching English to Speakers of Other Languages. – Cambridge, 2001. – 109 p.; Minkoff P. Talkin it over class. In A.Paran (ed), Literature in Language teaching

and learning. – Virgina, TESOL, 2006. – 167 p.; Kohlberg, L. (1981). The Philosophy of Moral Development; Elley W. The IEA study of reading literacy: reading and instruction in thirty-two school systems // Oxford: Pergamon Press, 1994. – p. 20.

80. Пирназаров А.Т. Пути повышения эффективности самостоятельной работы учащихся по математике в начальных классах средней школы. Автореферата по ВАК РФ 13.00.02, кандидат педагогических наук. Душанбе. год 2009. -150 с.

81. J.T. Tulenov. Qadriyatlar falsafasi. T.: “Fan va texnologiya”, 1998 y

82. Q.Nazarov. Qadriyatlar falsafasi – Toshkent: O‘zFMJ, 2004

83. Taylanova Sh.Z. Pedagogika oliy ta’lim muassasasi talabalarida qadriyatlar tizimini shakllantirish (“Pedagogika tarixi” fani misolida): Pedagogika fanlari nomzodi. ... diss. – T., 2012. – 176 b.

84. Sh.Q.Mardonov, B.X.Xodjayev, T.A.Almamatov. O‘qituvchilar malakasini oshirishning innovatsion-qadriyatli yo‘nalishlari: strategiya, taktika va kafolatlangan natija. –T.: “Fan va texnologiya”, 2014, 160 bet.

85. A.Musurmanova Umumiy pedagogika. va boshqalar.Toshkent.2020 yil(273-27-230 betlar

86. S.Komilova “Yoshlar tarbiyasida ilmiy merosimizning o‘rni” T., “Mehnat” 2000 yil.

87. Turdiyev N.Sh., Asadov Yu.M., Akbarova S.N., Temirov D.Sh. Umumiy o‘rta ta’lim tizimida o‘quvchilarning kompetensiyalarini shakllantirishga yo‘naltirilgan ta’lim texnologiyalari. T.N.Qori Niyoziy nomidagi O‘zbekiston pedagogika fanlari ilmiy-tadkikot institute .-T.: 2015.-160 b

88. Ibodullayeva O.N. Kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarda insonparvarlikni shakllantirishning pedagogik asoslari: Ped. fanl. nom. ... diss. avtoref. -T.: 2005.-19 b.

89. Saidov S., Sharopov O., Pedagogik testshunoslikning tipologik masalalari. // Xalq ta'limi. – Toshkent, 2000. № 2. – B. 36-40.
90. Azizxo'jayeva N.N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat. – Toshkent.: TDPU, 2003. – B. 234.
91. Tojiyev M., Ziyomuhammadov B. Milliy pedagogik texnologiyaning ta'lim-tarbiya jarayoniga tatbig'i va uni yoshlar intellektual salohiyatini yuksaltirishdagi o'rni. Monografiya // T.: "Mumtoz so'z", 2011. - 272 b.
92. Xaydarov M.E. Tarbiyaviy ishlar metodikasi. Darslik. - Toshkent: 2019.
93. Safo Matchon. Kitob o'qishni bilasizmi? - T.: "O'qituvchi", 1993. 40 b
94. Husanboyeva Q., Niyozmetova R. Adabiyot o'qitish metodikasi. Darslik
95. Zunnunov N. Donishmandlar odob-axloq to'g'risida. - Toshkent: O'qituvchi, 1996. – B. 130.
96. M.F.Qurbonova. Boshlang'ich ta'limnizamonaviy yondashuvlar asosida tashkil etish zarurati. Муғаллим ҳем узликсиз билимлендирий, илмий-методикалик журнал, 2023-yil 4/2-son, 392-395-betlar.
97. Matkarimov M.A. "PISA" xalqaro o'quvchilarining savodxonligini baholash tadqiqotining rivojlanish bosqichlari, maqsad va vazifalari/ "Zamonaviy ta'lim" jurnali, №8(93) 2020 yil
98. Safarova R., Jo'rayev R. Pedagogika: ensiklopediya. II jild. – T.: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti. – 2015. – B. 184.
99. Қуронов Д. Адабиёт назарияси асослари. – Тошкент: Академнашр, 2018. – 393 б.
100. Қуронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшуносликка кириш. – Тошкент: Akademnashr, 2010. – 400 б.

MUNDARIJA

KIRISH	3
1-MAVZU. ADABIYOTSHUNOSLIK NAZARIYASI FAN SIFATIDA.....	6
2-MAVZU. BADIY OBRAZ VA OBRAZLILIK	11
3-MAVZU. BADIY ASAR TUSHUNCHASI. BADIY ASARDA SHAKL VA MAZMUN	18
4-MAVZU. BADIY ASAR SYUJETI VA KONFLIKT	35
5-MAVZU. BADIY ASAR KOMPOZITSIYASI. EPIK ASAR KOMPOZITSIYASI	42
8-MAVZU. BADIY ASAR TILI VA BADIY TASVIR VOSITALARI.....	70
9-MAVZU. BADIY SAN'ATLAR.....	75
10-MAVZU. SHE'R TIZIMLARI	97
11-MAVZU. ADABIY TUR VA JANRLAR. EPIK TUR VA UNING JANRLARI	102
12-MAVZU. LIRIK TUR VA UNING JANRLARI	106
13-MAVZU. DRAMATIK TUR VA UNING JANRLARI	113
15-MAVZU. IJODIY METOD VA USLUB	121
UMUMIY XULOSA.....	128
GLOSSARIY	130
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:	134

QAYDLAR UCHUN

Baisov Axmad Sabijonovich

ADABIYOTSHUNOSLIK NAZARIYASI

Darslik

Darslik muallif tahririda taqdim etilgan.

Muharrir: X. Tahirov

Texnik muharrir: S. Meliquziyeva

Musahhih: M. Yunusova

Sahifalovchi: D. Toshboltayev

Nashr. lits № 2244. 25.08.2020 y.

Bosishga ruxsat etildi 26.06.2026 y.

Bichimi 60x84 1/16. Ofset qog‘ozi. “Cambria”
garniturası. Hisob-nashr tabog‘i. 9.

Adadi 100 dona. Buyurtma № 57.

«ZEBO PRINTS» MCHJ bosmaxonasida chop etildi.

Manzil: Toshkent sh., Yashnobod tumani, 22-harbiy shaharcha.

+998 (94) 673-66-56, +998 (97) 017-01-01